

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему:

«Український самвидав другої половини 1960-х років»

Студента 4 курсу, групи СОІ-41
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (Історія)»
Пайша Ярослава Володимировича

Керівник:
кандидат історичних наук, асистент
Паска Богдан Валерійович
Рецензент:
кандидат історичних наук, доцент
Галицька-Дідух Тамара
Вячеславівна

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Український самвидав як складова опозиційного руху в Україні.....	6
1.1. Самвидав як опозиційна категорія та конкретно-історичне явище.....	6
1.2. Витоки українського самвидаву, його становлення та суспільно-політична роль у радянському тоталітарному суспільстві 1960 х рр.	10
Розділ 2. Ключові твори українського самвидаву другої половини 1960-х років.....	16
2.1. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби.....	16
2.2. «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола.....	20
2.3. Есеїстика Валентина Мороза: «Репортаж із заповідника імені Берія», «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору».....	30
2.4. «Собор у риштованні» та «Іван Котляревський сміється» Євгена Сверстюка.....	40
Розділ 3. Репресії радянського режиму на початку 1970-х рр. як відповідь на поширення самвидаву	48
Розділ 4. Використання матеріалів українського самвидаву в ході роботи з документами під час вивчення історії України в середній школі	57
Висновки.....	64
Список використаних джерел	67
Додатки.....	72

ВСТУП

Актуальність теми. Український самвидав становлять твори українських дисидентів, які стосувалися основних проблем становища України під радянською окупацією в другій половині ХХ ст., які поширювалися нелегальним способом. Документи самвидаву масово поширювалися як на заході, так і на сході України, вони апелювали до всіх її жителів. Самвидав – це потужне джерело інформації, що зберігає дух та настрої епохи боротьби українців за власну незалежну державу кінця 1960–1980-х років. У ті роки він став потужним рушієм стереотипів і тверджень часів радянської епохи. У часи перебудови отримав потужний розвиток і став передвісником незалежної преси. Борці за незалежну Україну мали змогу на шпальтах самвидаву піднімати та розкривати теми, на які було табу в офіційних виданнях, контрольованих компартійними, профспілковими та державними органами.

Актуальною є тема вивчення становлення українського самвидаву. Розвиток суспільної думки на його шпальтах у різних регіонах республіки та висвітлення в них створення та діяльності неформальних та громадських організацій після довгого періоду панування КПРС. Самвидав є важливим джерелом думок і незалежних поглядів на події в республіці кінця 1980-х років минулого століття. Сприйняття ними нових підходів та поглядів на історію, культуру та їх вплив на подальший розвиток України.

Об’єктом дослідження виступає український дисидентський рух 1950-х – 1980-х рр. у контексті вивчення історії України другої половини ХХ ст. в ЗЗСО.

Предметом дослідження є український самвидав другої половини 1960-х років та можливості використання позацензурних матеріалів українських дисидентів на уроках історії в школі.

Мета дослідження – надати ґрунтовну й об’єктивну характеристику української самвидавної літератури другої половини 1960-х років.

У ході реалізації поставленої мети визначено такі **завдання** роботи:

- Розглянути самвидав як опозиційну категорію та конкретно-історичне явище;
- Вивчити витоки українського самвидаву, його появу та суспільно-політичну роль у радянському суспільстві 1960-х рр.;
- Проаналізувати «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби;
- Здійснити аналіз «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола;
- Розглянути есеїстику Валентина Мороза: «Репортаж із заповідника імені Берія», «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору»;
- Охарактеризувати «Собор у риштованні» та «Іван Котляревський сміється» Євгена Сверстюка;
- Проаналізувати репресії радянського режиму на початку 1970-х рр. як відповідь на поширення самвидаву;
- Використання матеріалів українського самвидаву в ході роботи з документами під час вивчення історії України в середній школі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1965 р. – першої хвилі репресій проти українських дисидентів – до 1970 р., коли тиск на середовище інакодумців значно посилювався після судового процесу над В. Морозом.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію УРСР.

Аналіз історіографії та джерельної бази. Явище самвидаву розглядали науковці з різноманітних сфер знань – філософії, психології, літературознавства, мовознавства, політології, суспільствознавства, культурології, а також історії. Самвидаву приділяли увагу такі дослідники українського національно-визвольного руху другої половини ХХ ст., як Л. Алексєєва, І. Лисяк-Рудницький, Ю. Зайцев, В. Баран, Г. Касьянов, А. Русначенко, О. Бажан, Ю. Данилюк, Б. Захаров, В. Деревінський, Я. Секо та ін. Науковець О. Обертас у своїй праці комплексно дослідив український самвидав 1960-х – початку 1970-х рр. з точки зору літературознавства та літературної критики. В українській журналістиці розглядали перш за все публіцистичні твори українських дисидентів

(О. Бондаренко, С. Гришина, В. Здоровега). Українські журналістикознавці (О. Спанатій, І. Битюк) та літературознавці (М. Коцюбинська, О. Обертас) приділяють значну увагу тлумаченню терміну «самвидав».

Для аналізу особливостей самвидавної літератури другої половини 1960-х рр. як ключового історичного джерела з дослідження українського дисидентства застосовано наукові **методи дослідження**: бібліографічний, описовий та системно-історичний методи, жанрово-тематичний аналіз, контент-аналіз публіцистичних текстів, компаративний аналіз збірок І. Дзюби, В. Чорновола, Є. Сверстюка, В. Мороза, а також загально-логічні методи аналізу і синтезу, узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в бакалаврській роботі вдосконалено наукове розуміння української самвидавної літератури – її ідейних засад, хронологічних меж, персонального складу авторів, його становлення та суспільно-політичну роль у радянському тоталітарному суспільстві в другій половині 1960-х рр.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її основний матеріал та результати можуть бути використані та застосовані вчителями історії на уроках історії України у школі, при вивченні історії опозиційної літератури на уроках української літератури.

Структура роботи. Дана робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ ЯК СКЛАДОВА ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В УКРАЇНИ

1.1. Самвидав як опозиційна категорія та конкретно-історичне явище

Самвидав став однією з найважливіших форм протесту інтелігенції 1960-х рр. проти терору та тотального державного і партійного контролю у сфері друку та публічного слова. Самвидав за своїми розмірами та призначенням є світовим явищем. Він знаходиться на стику багатьох наук: історії, літературознавства, суспільних наук, лінгвістики, психології, політології. За самою природою свого існування це є феноменом боротьби опозиційно налаштованої частини інтелігенції та офіційної влади. Тому термін «самвидав» – це не стільки текст, скільки особливий спосіб життя суспільно значущих нецензурних документів, тобто відтворення їх у процесі розповсюдження читачами невідконтрольованих автору.

Самвидавна книга досить часто корелюється із забороненими виданнями, такими, як підпільні книги, газети, журнали, брошури, листівки. Відповідно до даних тлумачних словників «самвидав» (від російського слова «самиздат», створеного через поєднання слів «сам» і «издат[ельство]» – видавництво) – позацензурні видання підпільних листівок, брошур, книг. Самвидавні документи поширювалися через переписування, розмноження на друкарській машинці, із використанням копірувального паперу [52].

Самвидав – це поширене явище в альтернативній культурі та літературі, форма опозиційного мислення. Самвидав постає в різних країнах як культурний і політичний феномен як спосіб по-справжньому зрозуміти, особливо тих, кого пригнічують цензура та тоталітарні системи. В Україні самвидав має давню історію як вільна, нецензурована форма опозиційної літератури, це – «вільна література», «божевільна література», «безцензурні видання», «самсебяздат»,

«самвидав», «антирадянська література», «підпільна література». У тоталітарній державі така діяльність є незаконною [52].

Слово «самвидав» означає інший спосіб вираження думки, що суперечать офіційним ескізам та опозиційним категоріям, що існує в сферах культури, політики, філософії, духовності, літератури. Не всі заборонені твори (наприклад, текст з вульгарними елементами лайка, ксенофобія тощо), можна вважати самвидавом. Необхідно відрізнити нецензурну (протилежну) творчість від нецензурної.

В Україні «підпільна література» виникла ще за часів Т. Шевченка, а «самвидав» виник 1929 р. завдяки І. Багряному, який зумів обійти цензуру та видати свою поему «Аве Марія», зазначивши на книзі абстрактне, неіснуюче видавництво «САМ». Саме цим можна пояснити активне поширення слова «самвидав» у 1960-ті в Україні та витіснення слова «самиздат», чого не відбулося в інших республіках СРСР та країнах Соцтабору (за винятком Польщі) [38].

Український самвидав – це документи, написані українською або іншими мовами, які стосувалися ключових проблем національного, економічного чи соціального характеру, пов'язаних із знаходженням України в складі СРСР у другій половині ХХ ст. (мовна ситуація, культура, наука, освіта, мистецтво, економіка, цензура, русифікація).

Самвидав був ключовим засобом боротьби діячів шістдесятницького середовища із радянським режимом. Протягом 1965–1972 рр. український самвидав складався передусім із публіцистичних робіт, художніх творів та документів. Він яскраво відображує історію спротиву того періоду, одночасно являючи собою його невід'ємну складову. Ключовою проблемою, яка розглядається в українському самвидаві, була національна. Саме тому більша частина національного самвидаву залишилась маловідомою й була надбанням лише українських читачів. Значним внеском Леоніда Плюща було те, що він поширював рукописи та в той же час організовував переклад іноземними мовами найкращих творів українського самвидаву та сприяв передачі їх за кордон. Так

на весь світ стали відомі книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму» [38].

Самвидав як спосіб поширення оригінальних творів в умовах радянського режиму поділявся на «первинний самвидав» та створення різноманітними методами заборонених книг за межами СРСР, зокрема іноземних та діаспорних видань, часописів, які створювалися в легальних умовах та поширювалися на території України в оригінальному вигляді, фотографіях, передруках або рукописах – «тамвидав» або «вторинний самвидав».

Джерела, що були складовою українського самвидаву, є ключовими для вивчення історії українського руху спротиву: спогади дисидентів, самвидавні й тамвидавні роботи, документи та матеріали дисидентських організацій, а також окремих дисидентів, листівки, буклети тощо. Їх у свою чергу можна поділити на такі види [24]:

- 1) самвидав:
  - періодичні видання;
  - публіцистичні, наукові та художні твори;
  - матеріали громадських об'єднань та окремих дисидентів (меморандуми, звернення, заяви, прохання, відкриті листи тощо);
  - агітаційні видання.
- 2) тамвидав – ділиться на ті самі види, що й самвидав, проте закордонного видання;
- 3) невидані праці, матеріали громадських організацій та дисидентів;
- 4) спогади й мемуари дисидентів;
- 5) інтерв'ю, взяті в дисидентів.

Ознакою розповсюдження документа самвидавним способом є широта його поширення в Україні різними способами і механізмами, а головне – опублікування за кордоном, у тамвидаві (періодичні видання «Смолоскип», «Сучасність», «Нові дні», «Визвольний шлях», «Українське слово», «Новий шлях», «Український самостійник», «Континент»), закордонних збірках документів «Широке море України. Документи самвидаву з України», випуски

самвидавного журналу «Український вісник», збірниках «Собрание документов самиздата. Архив самиздата», у передачах радіо «Свобода». Ключовим фактором поширення в самвидаві деяких статей є їхнє подальше фігурування у низці кримінальних звинувачень, висунутих учасникам дисидентського руху, та в спогадах учасників Руху опору [24].

Із січня 1970 року почало виходити в самвидаві перший в Україні нелегальний періодичний часопис – «Український вісник» (УВ), на зразок російської «Хроніки поточних подій» (ХПП). Але на відміну від ХПП, УВ містив не тільки відомості про репресії та становище політв'язнів, а й подавав документи, поширені в самвидаві – літературознавчі роботи, вірші, прозу, дослідження з історії, дані щодо геноциду українців. Для журналу характерний високий професійний рівень його видання, адже редактором часопису виступав журналіст В. Чорновіл. Після другої хвилі арештів 1972 р. абсолютна більшість активних учасників руху спротиву опинилися в неволі. Боротьба за культурні, національні та демократичні права у старий метод – шляхом підпільної боротьби, розповсюдження самвидавної літератури, проведення соціокультурних і мистецьких акцій – не відповідала вимогам часу [38].

В Україні «класичний» самвидав як впливова контркультура, підпільне життя, протистояння політичному режимові СРСР припинив існування на початку 1990-х років: із кінцем епохи цензури в ньому вже не було потреби, і на зміну йому прийшов аполітичний самвидав, що мав інші цілі та розвивався іншим шляхом, в той час як у західному світі самовидавнича книга продовжувала розвиватися своїм.

Отже, на наш погляд, в Україні таке важливе явище, як самвидав, наразі недостатньо вивчене в історичній літературі. Дослідження самвидавних публікацій дозволить краще зрозуміти процеси, що відбуваються у сучасному культурному середовищі в Україні та світі. Сьогодні, коли відсутня цензура, самвидав є дещо іншим – це незалежні видання, унікальні за формою та змістом, що відбивають особистий творчий досвід автора і його художні амбіції.

1.2. Витоки українського самвидаву, його становлення та суспільно-політична роль у радянському тоталітарному суспільстві 1960-х рр.

Питання витоків українського самвидаву та його становлення неможливе без вирішення цілого комплексу важливих питань. В УРСР самвидав передусім існував як боротьба опозиційної інтелігенції та керівництва радянського режиму. Художні, публіцистичні твори, заборонені матеріали тиражували поза контролем їх авторів у процесі розповсюдження в значній читацькій аудиторії по всій території України. Самвидав з'явився в умовах тоталітарного режиму як альтернативне політичне та культурне явище, адже існував у різних сферах життя тогочасного суспільства [53, с. 19].

Самвидав як спосіб поширення оригінальних творів в умовах радянського суспільства можна поділити на «первинний самвидав», що створюється на території УРСР різними офіційними (надруковані в типографії накладі) та неофіційними (машинопис, рукопис, фотокопії) методами; та «вторинний самвидав» або «тамвидав», який виготовляли в легальних умовах за кордоном та потім розповсюджували в Україні. На території інших держав друкували часописи «Визвольний шлях», «Смолоскип», «Український самостійник», «Сучасність», «Континент», «Український історик», «Українське слово», «Новий шлях», «Нові дні», збірки «Широке море України. Документи самвидаву з України», «Собрание документов самиздата. Архив самиздата» та випуски провідного самвидавного журналу «Український вісник». Деякі тексти передавалися на територію України через радіо «Свобода», «Голос Америки» та ін. [53, с. 20]. Така підтримка зі сторони діаспори досить негативно сприймалася владними установами, адже в цей період відбувалася «холодна війна» між США й СРСР. Проходила боротьба різних ідеологій [22].

На думку українського вченого-літературознавця О. Обертаса, самвидав 1960–80-х рр. пройшов у своєму розвитку в кілька етапів. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. в обігу перебували в першу чергу художні, мемуарні твори, промови, епістолярії, листи-звернення тощо. Протягом 1963–65 рр. чимало

неофіційної інформації розповсюджувалося через «усний» самвидав. Тут мова йде не тільки про т. зв. «кухонні розмови», чутки, а також і про виступи, шістдесятників з нагоди різних подій, що потім друкувалися нелегальним шляхом та поширювалися у вигляді рукописів, фотоплівок, магнітофонного запису. Зокрема, сюди відносимо виступи на забороненому вечорі Лесі Українки в Парку культури у м. Київ (1963), промову О. Гончара на своєму ювілейному вечорі (1963), виступ І. Дзюби, В. Стуса та В. Чорновола на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» з приводу політичних арештів української інтелігенції (1965) [53, с. 112].

Важливим було те, що в УРСР не всі виступи учасників шістдесятницького середовища були під заборорою, хоча відбувалися масові репресії проти української інтелігенції. Третій етап існування самвидаву – 1965–1972 рр. – розпочався після масових арештів авторів, видавців, організаторів, поширювачів самвидавних видань. Усі вони були засуджені за ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР (антирадянська пропаганда та агітація). Після «хрущовської відлиги» з приходом до влади неосталіністів на чолі з Леонідом Брежнєвим та Михайлом Сусловим частина української інтелігенції шістдесятницького середовища стала співпрацювати з владними установами, а інша частина все-таки продовжувала протистояти правлячому режимові. У цей час посилюються і активізуються національно-визвольний та правозахисний рухи в Україні. Значну популярність отримала політична публіцистика, зокрема матеріали правозахисного характеру, листи-звернення на захист ув'язнених, листи-протести проти русифікації України, книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» авторства І. Дзюби, «Лихо з розуму: портрети 20 злочинців» В. Чорновола та ін.

Ще однією особливістю дисидентського середовища УРСР був той факт, що вони створювали свої гуртки (наприклад, Клуб творчої молоді в Києві), де з'являвся власний, незалежний від держави, інформаційний простір, де робили наголос на проблемах, що не висвітлювалися у офіційних ЗМІ. Героями самвидавних творів ставали репресовані, політичні в'язні, заборонені письменники та поети.

Причини, які вплинули на розвиток опозиційного руху в УРСР, формувалися за допомогою певних внутрішніх переконань, які з'являлися у результаті сімейних чи дружніх «кухонних» розмов, підтримки зі сторони Заходу (зокрема, через радіо), тиску зі сторони тоталітарної системи, роботи КДБ із вербування власних агентів у цьому середовищі [41, с. 385]. Так «Справа Добоша» стала причиною генерального погрому шістдесятників у січні 1972 р. За даними Комітету державної безпеки УРСР, бельгійський громадянин Я. Добош брав активну участь у розповсюдженні самвидавних творів, зокрема нелегального часопису «Український вісник», а також відігравав роль зв'язкової ланки між дисидентством та діаспорними українськими організаціями. Через деякий час студента було відпущено на волю, проте за його справою в ув'язнення потрапили І. Дзюба, В. Чорновіл, І. Світличний та ще декілька десятків осіб, які не були навіть знайомі з Я. Добошем. Також кадебістам вдалося витягнути деякі свідчення на заарештованих і допитуваних від студентки Київського державного університету, українки з Чехословаччини Ганни Коцурової [12, с. 777], яка передавала до за кордон самвидавні матеріали, журнали та твори. Праця КДБ щодо вербування агентів всередині руху дисидентів ламала інформаційні потоки, що не давало змоги поширювати альтернативну інформацію та створювати нові тексти в руслі самвидаву.

У другій половині 1980-х рр. під час перебудови дисиденти-політв'язні починають масово вертатися в Україну із заслань і таборів. У цей час було відновлено видання провідних самвидавних журналів, а також започатковано численні нові нелегальні видання, які отримали значне поширення в умовах перебудови. Поширювалися такі машинописні журнали, як «Український вісник» (за ред. В. Чорновіл), «Євшан-зілля» (ред. І. Стасів-Калинець), «Кафедра» (ред. М. Осадчий), «Пороги» (ред. І. Сокульський). «Український вісник» мав 2 періоди свого виходу в світ: 1-й – у 1970–1972 рр., коли часопис виходив нелегально саме в самвидаві, та 2-й – протягом 1987–1989 рр., коли журнал перетворився на друкований орган Української Гельсінської Спілки, став літературно-мистецьким та громадсько-політичним місячником. Журнал

функціонував як опозиційне до влади періодичне видання, зокрема, друкував документи про національно-визвольні змагання за незалежність України, демократичні ідеали, українську національну ідеологію. Часопис порушував проблеми, які замовчувала тогочасна влада. Насамперед, це були проблеми, пов'язані із обмеженнями прав українців в СРСР, репресії проти представників інтелігенції, русифікацію освітньої сфери, численних випадків порушення свободи слова та інших демократичних прав людини, судові та позасудові репресії в Україні, різноманітні акції протесту проти влади, адміністративні переслідування зі сторони КДБ тощо.

У цей час розпочалася пропагандистська кампанія влади проти часописів. Однією із перших стала газета «Вечірній Київ», де було опубліковано статтю О. Швеця «Театр тіней...», спрямовану проти неформальної організації Українського культурологічного клубу та часопису «Український вісник». Матеріал було передруковано також радянськими газетами «Вільна Україна» і «Львовская правда». Серію наклепів, спрямовану проти «Українського вісника» очолив друкований орган Центрального комітету Компартії України «Радянська Україна». У матеріалі «Інтерв'ю з під поли» за 13 листопада 1987 р. було використано вилучене в американської журналістки М. Коломієць під час її виїзду з Радянського Союзу відеоінтерв'ю з членами редколегії «Українського вісника» М. Горинем та В. Чорноволем. У тексті газети шістдесятників називали типовими радянськими пропагандистськими штампами – «буржуазними націоналістами», «відщепенцями», «агентами ЦРУ» [28, с. 36–37].

Отже, у контексті дискурсу між представниками самвидавних видань і офіційною пресою у 1980-х рр. дисиденти стали приділяти увагу демократичним ідеалам та правам, свободі слова, плюралізму думок, «гласності». Серія публікацій з'явилася в часописі «Український вісник». Система поширення нелегальної інформації (листівки, часописи, газети-одноднівки, бюлетені) стала значно більш розгалуженою, матеріали поширювали й під час мітингів, масових зборів людей, які були характерною ознакою періоду. З'являлося все більш авторів, які підписувалися власним іменем. Г. Почепцов зазначає: «Люди є

носіями ідей, тому люди й виступають у ролі медіа. Тільки інформаційні технології дозволяють розширити коло одержувачів цієї інформації, а джерело в будь-якому випадку складається з однієї людини: і коли ми маємо справу з усним спілкуванням (кухня як приклад), і коли спілкування стає масовим» [41, с. 392].

Таким чином, самвидав як ключове альтернативне джерело інформації в УРСР за 30 років свого активного існування, незважаючи на перешкоди, репресії проти авторів та організаторів, глушіння радіостанцій, зіткнення з домінуючим масивом офіційної інформації, мав достатній і чималий вплив на радянський інформаційний простір. Його методи та прийоми боротьби з офіційними періодичними виданнями та загалом офіційним дискурсом тоталітарної держави перспективні для подальшого дослідження.

Висновки до 1 розділу

Самвидав за своїми розмірами та призначенням є світовим явищем. Самвидав став однією з найважливіших форм протесту інтелігенції 1960-х років проти терору та тотального державного і партійного контролю у сфері друку та публічного слова. Він знаходиться на стику багатьох наук: літературознавства, лінгвістики, історії, психології, суспільних наук, політології. Самвидавна книга часто асоціюється із нелегальними виданнями, такими, як підпільні книги, листівки, брошури, буклети, періодичні видання.

Питання витоків українського самвидаву та його становлення недопустиме без вирішення цілого комплексу дотичних проблем. Самвидав виник в умовах радянської тоталітарної держави як альтернативне культурно-політичне явище, адже існував у політичній, філософській, культурній, духовній, літературній та ін. сферах. Самвидав як метод розповсюдження оригінальних творів в умовах радянського суспільства поділяється на «первинний самвидав», що створюється на території певної держави різними офіційними (надруковані в типографії накладі) та неофіційними (машинопис, рукопис, фотокопії) методами; та «вторинний самвидав» або «тамвидав», який виготовляли в легальних умовах за кордоном та розповсюджували в Україні. За кордоном друкували часописи

«Визвольний шлях», «Смолоскип», «Сучасність», «Український історик», «Українське слово», «Український самостійник», «Новий шлях», «Нові дні», «Континент», збірки «Широке море України. Документи самвидаву з України», «Собрание документов самиздата. Архив самиздата» та випуски провідного самвидавного журналу «Український вісник»

РОЗДІЛ 2. КЛЮЧОВІ ТВОРИ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х РОКІВ

2.1. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби

Іван Михайлович Дзюба (1931–2022) – один із найвідоміших представників шістдесятницького середовища. Феномен І. Дзюби полягає в тому, що він, увібравши загальнодемократичний потенціал філософії та світоглядних засад Т. Шевченка, – постав у власній етико-моральній основі як елітарна особистість.

Іван Дзюба увійшов в українську літературу та літературну критику в часи, коли, як вказує Є. Сверстюк, «скуте фальшивою скромністю і тенденцією до рівності, советське літературознавство забуло про оригінальний таланти, який може себе реалізувати в умовах свободи» [18, с. 573]. Найбільш важливою категорією для вченого була категорія свободи, що загалом було притаманно для всього покоління дисидентів-шістдесятників. Особливо важливою була духовна свобода, яка поступово стала основою прагнення самостійності, незалежності від пануючої системи як своєрідного засобу самореалізації та існування. У складних умовах пригнічення та обмеження зі сторони тоталітарного режиму спроба домогтися свободи отримала свою реалізацію через протест, який поступово набував ознак бунту проти системи.

Нація як соціально-культурне, як світоглядне оформлення народу-етносу із чітким прагненням до поглиблення національної самоідентифікації була головною метою І. Дзюби, яку слід усвідомлювати з декількох позицій. По-перше, перед нами постає цілком свідомий учасник та лідер боротьби за відстоювання українського національного питання, за реалізацію прав української мови та культури, а тому й за відстоювання національних прав українського народу. По-друге, значною частиною морального світогляду І. Дзюби є національна самоідентифікація, проте не як своєрідний ідеал, а як повсякденна норма в українському суспільстві. У своїй літературно-критичній,

публіцистичній та громадській роботі вчений реалізується як повноцінно розвинута особистість, виступаючи проти русифікаторської антиукраїнської політики радянського окупаційного режиму.

Ідеологічним документом покоління шістдесятників стала праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написана як праця легальна. Вона була надіслана автором першому секретарю ЦК КПУ Петру Шелесту, голові уряду УРСР В. Щербицькому, а її російський переклад – керівництву КПРС в Москву. Написана на основі праць Маркса і Леніна про національну політику партії (з рясними цитуваннями цих праць і посиланнями на них), робота І. Дзюби показала прірву між офіційно проголошеними гаслами і реальним станом речей, довела, що комуністична партія ще за часів Сталіна перейшла на позиції російського великодержавного шовінізму. Українська нація свідомо і планомірно знищується, доводив автор:

- розпорошується засобами масового переселення українців («оргнабори») у Сибір, Тюмень, Приморський край і т. д.;
- розріджується і послаблюється засобами масового переселення в Україну росіян (як це робили в часи Сталіна щодо міст Західної України, після голодомору – у вимерлі села центральної України);
- розсіюється по Союзу нація – і втрачаються традиції, відчуття історичної пам'яті (згадка про це є в оповіданні Григора Тютюнника «Оддавали Катрю»);
- українська культура трактується як «другосортна», неперспективна, провінційна, відтісняється на другий план, особливо в містах, індустріальних регіонах;
- спостерігається практика приписування росіянам того, що створене всіма народами СРСР, тенденція ототожнювання СРСР з Росією тощо [18, с. 573].

Дійсно, у боротьбі національної інтелігенції межа між літературною та політичною діяльністю була невідчутною. Доказом цього є фундаментальна праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку Євген Сверстюк вважав «переходом Івана Дзюби від літератури до активного національного самозахисту» [18, с. 548]. У цій важливій для покоління шістдесятників роботі

автор на перше місце ставить відкриту критику радянського режиму в інтересах повноцінного громадського розвитку. Ця критика була спрямована перш за все на оборону національної культури, мови від русифікаторського тиску офіційної влади, яка посилилась з кінця 1950-х рр. Молодий шістдесятник розумів помилковість думки, про те, що «...національне питання посідає в автентичному марксизмі треторядне місце» і що саме на це «спиралися і спираються націонал-ліквідатори» [5, с. 64]. Етична сторона світогляду І. Дзюби була глибоко національною. Вчений був переконаний у хибності інтерпретації офіційного марксистсько-ленінського терміну нації. За словами критика, «...ідея асиміляції націй, ідея про майбутнє безнаціональне суспільство – це не ідея наукового комунізму, а того «комунізму», який Маркс і Енгельс називали «казарменним» [5, с. 77]. Смілива аргументація І. Дзюби щодо асиміляції націй, відстоювання ним своїх позицій засвідчило той факт, що обрана ним у своєму дослідженні тема була актуальною у середині 1960-х рр.: «Є велика політична і психологічна різниця між загальним об'єднанням людства, народів у «вселюдство», тобто між асиміляцією націй на вселюдській основі і асиміляцією одної нації іншою, поглинанням однією нацією інших, асиміляцією кількох націй на базі однієї національної культури». Ця думка, на жаль, зберігає свою актуальність і сьогодні [5 с. 79].

У дослідженні «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба наводить реальні статистичні та фактичні докази того, що в радянських реаліях цілком можливо було любити Україну як етнографічний термін та одночасно ставитися до неї із глибокою ненавистю як до повноцінної нації [5, с. 125]. Тому книга, яка була надіслана критиком разом із листом протесту до Центрального комітету КПРС, була дуже аргументованою спробою відкритого спілкування з тогочасною владою щодо актуальних питань вдосконалення політики в національному питанні. Згодом трактат було видано за кордоном, що спричинило значний міжнародний резонанс навколо українського питання. На думку Є. Сверстюка, такий стан речей поставив І. Дзюбу в становище українського політичного лідера, лідера покоління шістдесятників, чого він сам,

очевидно, не бажав [18, с. 548]. Реакція зі сторони режиму була жорсткою та носила репресивний характер. І. Дзюбу було відраховано із числа учасників Спілки письменників України, а в 1972 р. заарештовано. Зрештою, кадебістам вдалося схилити дисидента до написання покаєльної заяви. Його було звільнено з ув'язнення наприкінці 1973 р., проте позбавлено можливості самореалізації як самобутнього українського інтелектуала та насильно включено в число «офіційної» інтелігенції. Це була важка драма українського інтелектуала, до вчинку якого його однодумці поставилися суперечливо. Одна частина трактувала вчинок І. Дзюби як зраду національних ідеалів (В. Мороз, В. Стус, В. Нагірний), дехто намагався зрозуміти й співчувати (Є. Сверстюк, М. Прокоп, І. Світличний).

Як людина з розвиненою національною свідомістю, Іван Дзюба не міг залишатися байдужим до принизливого стану свого народу та культури. Його мучило, чому одні люди мали почуття національної гордості, а водночас значна частина суспільства ставилась до цього зовсім байдуже.

Ці чинники він спробував розкрити у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація». Виявилися вони не такими химерними, як спеціально спланованими діями певних політичних і державних сил. Що це за сили, якими є методи їхньої роботи – ось чому було присвячено дослідження українського критика. Спеціальна комісія Центрального комітету Компартії України іменувала його пасквілем на радянське суспільство, на політику КПРС в національному питанні та намагання досягти ефемерного комунізму в СРСР. Влада оголосила Івану Дзюбі звинувачення в тому, що він нібито займався підризом т. зв. «дружби радянських народів» та намагався розпалити між ними ворожнечу [5, с. 79].

На той час Іван Дзюба ще надіявся на позитивне вирішення долі української національної культури за радянської влади, тому вів свою критику в без різких випадів та повного заперечення політики радянської держави у національному питанні. За його словами, він мав на меті керуватися тільки «почуттям справедливості». Автора непокоїло, що під гучні розмови про

піднесення української нації, неухильно зменшувалася кількість української мови у державній сфері, у містах та селах закривалися українські школи, національна мова була витіснена з вузівського навчання. На це заплющували очі і ті, хто боявся звинувачень у буржуазному націоналізмі. Адже навіть найталановитіші та авторитетніші письменники зазнавали переслідувань, коли намагалися писати про любов до рідної землі, а не до всього Союзу [5, с. 79].

Отже, «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, – це публіцистичний шедевр, який став справжнім бестселером. У своїй праці І. Дзюба аргументував, що асиміляція на базі однієї національної культури (російської в даному разі) ідентична політиці колоніальних імперій, є глибокою історичною несправедливістю щодо поневолених націй. Вона не стане фундаментом дружби народів, а породить недовіру і ворожнечу. На жаль, від часу написання цієї праці мало що змінилось і в самій Україні, і в мовному просторі тепер уже незалежної держави, і в українсько-російських політичних, економічних, культурних взаєминах.

2.2 «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму»

В'ячеслава Чорновола

«Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» праці, які В. Чорновіл написав після перших широкомасштабних репресій 1965–1966 рр. над шістдесятниками - представниками чергової хвилі українського культурно-національного відродження. У книзі «Правосуддя чи рецидиви терору?» було, по суті, відображено результати паралельного слідства справ засуджених діячів української інтелігенції, здійснено аналіз на відповідність юридичних норм радянського законодавства Конституції та правомірність винесених вироків засудженим шістдесятникам. У збірнику «Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців")» В. Чорновіл подав біографічні дані, списки публікацій, окремі праці та умови перебування в таборах жертв «першого покосу». Ці праці становлять колосальний фактичний матеріал, немовби зібраний адвокатом для

захисту підсудних, що розкриває беззаконні дії радянської влади щодо людей, які прагнули відстоювати право свого народу на вільний національно-культурний розвиток.

Збірники були направлені у формі листів до офіційних радянських установ, а також поширювалися в самвидаві та вийшли друком за кордоном. В. Чорновіл спеціально підготував екземпляри книги «Лихо з розуму» для близьких родичів засуджених [15, с. 81], а також для передачі за кордон. Російський дисидент Л. Алексєєва стверджувала, що збірники В. Чорновола разом із працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стали найпопулярнішими в українському самвидаві [22].

В'ячеслав Чорновіл мав на меті донесення відомостей про арешти української інтелігенції до численної національної та світової громадськості, продемонструвати об'єктивні причини та хід репресій, змалювати справжній образ арештованих людей, які насправді були не «буржуазними націоналістами», якими їх змальовувала пропаганда, а переважно талановитими й обдарованими лідерами національної інтелігенції. А ще він прагнув зупинити масове залякування української інтелігенції владою, заявивши її представникам, що в Україні є протест проти політики репресій, тому в цей історичний період радянська влада матиме справу не лише з мовчазними свідками сваволі, а й із тими, кому істина дорожча за власну голову [20].

В. Чорновіл стверджував, що, незважаючи на закритість слідства й судових процесів, було виявлено значну кількість фактів, що свідчили про грубе порушення букви й духу радянських законів. Тож своїми книгами він прагнув звернути увагу громадськості та влади на небезпеку повторення терору 1930-х рр., адже попередня історія свідчила, що беззаконня та сваволя, допущені як «експеримент», невдовзі переросли у системну діяльність карних структур. Крім того, багатьом працівникам КДБ було не звикати до старих перевірених методів терору. Звертаючись до влади, В. Чорновіл писав, що хоче вірити, що серія арештів і закритих судів, які відбулися в 1965–1966 рр. в Україні, була лише лиховісним «провалом» в історію, спричиненим невизначеністю партійної лінії

після зміни лідерів компартії та держави, а не початком нового курсу в національній політиці. В аспекті таких міркувань він звертався до влади за законним вирішенням проблеми, однак це була лише форма легалізації його думок, що виходили за її межі й ґрунтувалися на особистому пізнанні реалій радянського правосуддя - як свідка та підсудного. Адже через відмову давати свідчення на суді над Богданом і Михайлом Горинями та іншими його було із порушенням законодавства засуджено на три місяці виправних робіт з утриманням 20 % зарплати [21, с. 40].

В адресованих представникам влади збірниках, у яких В. Чорновіл намагався застерегти їх від повторення негативних рецидивів минулого, ще не робилося чітких узагальнень стосовно радянської дійсності, однак у автора вже не залишалося ілюзій щодо радянської влади, бо він не сподівався на справедливість з її боку, оскільки влада, як він зазначав, уже «відучила людей від таких наївних сподівань» [21, с. 41]. Зокрема зі змісту листа, написаного ним до друзів після чергового засудження 1967 р., випливало, що подані в збірниках факти порушення радянського законодавства є не помилками радянського правосуддя, а системною діяльністю радянських карних органів [11, с. 62].

Поряд із вимогами дотримуватися законності, справедливості, звільнити безпідставно засуджених, у працях В. Чорновола досить чітко поставлено проблему порушення прав українського народу на вільний національно-культурний розвиток. У них простежується думка, що об'єктом репресій радянської влади, вже вкотре за роки існування цього режиму, стала національно свідома українська інтелігенція, яка щиро турбувалася за долю свого народу, його культуру [20, с. 238]. За найелементарнішу діяльність, що не виходила поза межі дозволеного Конституціями СРСР і УРСР права боротьби націй за самовизначення, представники української інтелігенції перетворювалися для радянського режиму на «особливо небезпечних злочинців», що їх треба було покарати для прикладу іншим [11, с. 55]. Їхньою провиною ставала сама лише критика русифікації, відстоювання власної гідності, прагнення мати власні погляди, які могли не збігатися зі стандартним мисленням загалу.

На безперспективності розправ над людьми за самостійне мислення, національне самовираження В. Чорновіл намагався наголосити, застосовуючи єдино легальні на той час форми радянських ідеологем - учення марксизму-ленінізму. Крізь призму цього вчення він писав, що кожен громадянин за соціалізму має мислити подержавному, формулювати власні думки, а не чекати, доки йому складуть чергову програму, адже людина не бездушний автомат, щоб жити за заданого програмою, а має особисто перевіряти її своїм серцем і розумом. І далі зауважував, що зіткнення думок, боротьба поглядів, схрещення ідей є могутнім важелем, який рухав і завжди рухатиме вперед людство. Тож найбільше матеріальне насичення без розкутості думки й волі - це не комунізм, це велика тюрма з підвищеним пайком для в'язнів [21, с. 100]. Тому В. Чорновіл закликав керівництво СРСР відмовитися від побудови такого ладу, оскільки там не буде оголошеного щастя для всіх людей. Такий лад він характеризував проголошеним комунізмом, подібно як жив у проголошеній суверенній республіці, із проголошеними свободами й проголошеною соціалістичною законністю. Коли не за антирежимну агітацію й пропаганду, а лише за ідеї, зауваження щодо суперечностей у діях влади або читання книжок, у яких завуальовано критикувався радянський лад, люди вважалися громадянами з антирадянськими настроями. Коли вільно поширювалися лише ті думки та вислови, як сказав прокурор на суді над В. Чорноволем, які служили інтересам комуністичної партії [6].

Задля ліквідації суспільної активності, соціальної критики та інакомислення в законодавство УРСР, як стверджував В. Чорновіл, було запроваджено ст. 62 КК та поняття «особливо небезпечні державні злочинці». Саме за цією статтею були засуджені жертви першої хвилі арештів 1965–1966 рр. На думку В. Чорновола, ця стаття була неконституційною та незаконною, бо повністю перекреслювала записані в Конституції СРСР права і свободи громадян. Адже відповідно до Конституції громадяни мали повне право піддавати критиці тогочасну національну політику радянської влади, навіть коли критика була необґрунтованою. Проте за ст. 62 КК УРСР таких людей могли

заслати в табори суворого режиму, витлумачивши критику як «пропаганду, проваджену з метою підриву чи ослаблення радянської влади» (хоч могло лише йтися про моральне оздоровлення влади). Неконституційність і довільність тлумачення статті, за якою кожне твердження, що не збігається з директивним, можна вважати антирадянським чи «буржуазно-націоналістичним», засвідчила практика провадження слідства та судових процесів 1965–1966 рр. Тому ця стаття мала на меті саме залякування українського суспільства та змушувала людей постійно боятися та оглядатися, зважувати під час розмови кожне слово. Протиправні дії тоталітарного режиму проти громадян зауважили в пресі західних держав. Вони писали, що в СРСР можна бути засудженим за проповідування й висловлювання вчення творця радянської ідеології Леніна [11]. Зокрема, В. Чорновіл на суді за написання книги «Лихо з розуму» заявив, що, побачивши проблеми в діях радянської влади, намагався сам діяти за ленінськими настановами, тобто брати активну участь у нормалізації внутрішньодержавного життя, але це, як виявилось, було злочином.

Грунтовно висвітлена в працях В. Чорновола невідповідність між законом і дійсністю в СРСР. Він став одним із перших, хто ретельно проаналізував норми радянського кримінально-процесуального законодавства й порівняв їх із практикою застосування під час слідчо-судового провадження справ української інтелігенції в 1965-1966 рр. Відтак книжка «Правосуддя чи рецидиви терору?», у якій особливо чітко висвітлено судово-правові колізії, стала для багатьох навчальним посібником щодо поведінки з працівниками радянських правоохоронних (точніше, карних) органів. Наявні знання стали й для В. Чорновола своєрідною інструкцією поведінки на слідстві [1].

У праці «Правосуддя чи рецидиви терору?» В'ячеслав Чорновіл здійснює опис процесу покарання дисидентів від часу збирання компрометуючих матеріалів проти них аж до особливості проведення над ними судових розправ. Журналіст відзначає, що всупереч закріплених у законодавстві таємниці листування, недоторканності житла працівники КДБ нехтували чинними законами УРСР, проводили стеження, підслуховування, перегляд кореспонденції

і т. д. Після зібрання необхідного компромату починався наступний етап репресій – обшук, арешт і слідство. Арешти, як відзначив В. Чорновіл, проводилися за централізованою вказівкою «згори», адже одночасно в різних областях України було арештовано велику групу людей, частина з яких не були знайомі один з одним і ніяк не були пов'язані. Карні органи на цьому етапі також порушували норми закону. Прокурори давали санкції на арешт без особистого ознайомлення з матеріалами справи, бо в такому разі в підозрюваних не вилучали б, як антирадянські, листи до коханої, книги, видані до 1917 р. тощо. Траплялося, що працівники КДБ не дотримувались процедур ведення обшуку й вилучення речей та книжок, не повідомляли родичам про арешт близьких. Залишилися без відповіді протести підозрюваних про безпідставність вилучення книг і паперів, які не мали відношення до справи [21, с. 57].

У період слідства слідчі всіляко домагалися від підозрюваних необхідних показань. Для цього до них застосовували методи довготривалої ізоляції, морального терору, погроз і обіцянок. Використовувалися дані, здобуті незаконним шляхом підслуховування; слідчі озвучували моменти інтимного життя підсудних і свідків, проводили принизливу процедуру, роздягаючи їх догола; саджали в камери підставних осіб, передавали фальшиві записки, піддавали психологічному тиску (лайка, погрози); нікому не давали власноручно писати протокол дізнання, який складався особисто слідчим із підтасовкою слів допитуваного; слідчі КДБ ще до суду говорили затриманим про те, що вони обов'язково будуть засуджені, де саме відбуватимуть покарання і т. д. Унаслідок таких дій та тривалого ув'язнення люди зі слабкою волею втрачали контроль, починали наговорювати на себе та на інших, погоджувалися з усім, аби лише закінчилося це знущання [21, с. 63].

Після отримання потрібних показань наставала остання фаза цього фарсу законності – судові засідання. Порушення, зроблені під час слідства, залишалися без уваги прокурорів та суддів, більше того, здобуті в підсудних покази були вагомішими, ніж свідчення окремих свідків. Перші судові процеси 1966 р. у Луцьку та Івано-Франківську були напіввідкритими з ретельним відбором

присутніх, далі суди вже були закритими, хоча формально трактувалися як відкриті. Адже комуністичний режим боявся, що будуть озвучені кричущі порушення національних прав українців, безпідставність обвинувачень і незаконні методи слідства. Попри те, що в залі перебували переважно судочинці, охорона й обвинувачені, судді розглядали незначні факти життя підсудних, намагаючись не зачитувати документів, названих антирадянськими. Про початок судових засідань і час оголошення вироків не повідомляли рідних підсудних, досить часто свідкам вручали повістки про виклик до суду в останню мить. Прямим порушенням процесуальних норм був грубий, знущальний тон, яким зверталися до підсудних і свідків суддя та прокурор.

Підсудні були позбавлені права на об'єктивний захист, особливо під час провадження закритих судових засідань. Не виконував своїх функцій із захисту підсудного й адвокат, який мав бути благонадійним системою, володіти так званим «спецдопуском» на політичні суди, хоч у законодавстві не було положень про такий «спецдопуск». Відповідно, часто на суді адвокати виконували прокурорські функції. Найняті рідними підсудного, адвокати могли не повідомляти їм про стан здоров'я, самопочуття підсудного, час початку судового розгляду його справи, навіть уникали зустрічі з підсудним чи наймачами. Коли ж від нього хотіли відмовитися, то це не завжди вдавалося зробити. У тому разі, коли адвокат намагався виконувати належну роботу - йому погрожували, навіть безпосередньо під час судового засідання - з боку прокурора [21, с. 84].

Коли ж підсудні відмовлялися визнавати свою провину й поводитися на суді не так, як хотілося прокурорам, то судді вдавалися до фальшування протоколів суду [21, с. 70]. І в результаті той, хто активно намагався себе захистити, заявляв про порушення національних прав українців, цитував твори Леніна, - отримував надзвичайно суворі вирoki порівняно з іншими за той самий «склад злочину». Часто для отримання потрібних обвинувальних висновків залучали так званих експертів, які мали зробити висновок щодо антирадянського спрямування їхніх праць.

Яскравим прикладом порушення радянського законодавства став факт повторного ув'язнення С Караванського. У 1944 р. його засудили на 25 років ув'язнення, у 1960 р. – амністували, але за відстоювання прав українського народу на вільний національно-культурний розвиток у 1965 р. відправили назад у табір відбувати термін попереднього ув'язнення без слідства й суду.

Таким чином, під час здійснення репресій над жертвами «першого покосу» карні й судові органи порушили цілу низку положень Конституції СРСР і УРСР та законодавчих норм. Ведення такої спланованої брутальної розправи свідчило, що це була не реакція на вчинену дію, а засіб залякування підсудних та всіх інших, хто пробував самостійно мислити, переймався проблемами становища українського народу. Приклади того, що комуністичний режим може приписати будь-кому найрізноманітніші звинувачення, наштовхували В. Чорновола на думку, яку він виклав у праці, що і він не є захищений від розправи, бо в його працях дібрані КДБ експерти досить швидко можуть знайти «особливості» анонімних статей, за які було засуджено підсудних 1966 р. Невдовзі його передбачення справдилися.

Добір жертв «першого покосу» дає цілковиту можливість говорити про планованість, продуманість і спрямованість проведеної акції «втихомирення». Типова біографія репресованих у 1965 р. за «антирадянську пропаганду та агітацію» виглядала таким чином: засуджений на день затримання мав бл. 30 років, був вихідцем із робітничої або селянської сім'ї, відмінно закінчив школу, вступив до університету (дехто після армії), де був активним учасником творчих гуртків; як студент-відмінник одержав добре призначення на роботу, працював над дисертацією (або її захистив), мав публікації в періодиці (або й видав книжку). Якщо мав технічний фах, все одно цікавився українською літературою та мистецтвом, переживав за стан рідної мови й літератури. Ще не одружений або ж завів сім'ю незадовго до арешту й має малу дитину [20, с. 20]. Наприклад, четверо були науковими працівниками (І. Герета, М. Горинь, М. Гринь, І. Русин), четверо - викладачами вузів (Д. Іващенко, М. Косів, В. Мороз, М. Осадчий), троє – вчителями шкіл (М. Іванишин, М. Озерний, М. Чубатий), двоє –

художниками (П. Заливаха, Моргун) двоє - інженерами (О. Мартиненко, Г. Садовська), двоє – студентами (Я. Геврич, І. Гель); решта – працівниками облархіву (М. Зваричевська), музею (Б. Горинь), будинку моделей (Я. Менкуш); а також літератор (С. Караванський), лаборантка (Є. Кузнецова), бухгалтер (Батурин) і пенсіонер (М. Масютко) [20, с. 20].

Зважаючи на персональний склад засуджених, В. Чорновіл порушив питання: чому загалом позитивні люди на 50-й рік існування радянської влади стають «злочинцями»; чому молодих, які виростили за радянської влади, яких виховали радянська школа, радянські вузи, комсомол судять як буржуазних націоналістів, хоч вони не пам'ятають буржуазного ладу; чому дискредитують творчу молодь, яка прагне справедливого вирішення наболілих питань? Відповідь, на його думку, полягала в тому, що оголошений у теорії комунізм як найвищий розквіт духовного світу кожного індивіда на практиці є фікцією, так само як проголошені владою «злочини» української інтелігенції. Вони є не наслідком впливу іноземної буржуазної пропаганди й буржуазних розвідок, а витвором національних і соціальних умов, які підштовхують людину до цього «злочину». Відомо, зауважував В. Чорновіл, що революції та інші соціально-економічні зміни не експортуються, що ідея тільки тоді прищеплюється на новому ґрунті, коли для цього визріли соціально-економічні й політичні передумови; що заборонити поширення ідей – значить додати їм сили й принади. Адже, зазначав він, селян не тішить доля людини без паспорта, життєво закріпленої за колгоспом; мало хто з українців у містах пишається тим, що стали перевертнями без роду й народу, мало хто не соромиться кидати у виборчу скриньку бюлетень із прізвищем, визначеним в обкомі чи райкомі; мало хто з української інтелігенції може спокійно називати інтернаціоналізмом русифікацію й радіти з успіхів такого «інтернаціоналізму» [20, с. 21].

На думку В. Чорновола, влада, а конкретно, згідно з законом, слідчі органи, прокуратура й суд мали звернути на це увагу й «виявити умови, які сприяли вчиненню злочину, та вжити заходів до їх усунення, широко використовуючи допомогу громадськості» (ст. 23 Кримінально-процесуального кодексу УРСР)

[21, с. 41–42]. Натомість влада не шукала причин, а просто розправлялася з тими, хто заявляв про наявні проблеми, навішуючи їм ярлики «українських буржуазних націоналістів» та «особливо небезпечних державних злочинців». Однак така профілактика мізків, як писав він, не буде перспективною без вирішення проблеми, адже знову й знову доведеться кидати за ґрати тих, хто не бажає чорне називати білим. Далі зазначав, що організатори чергової кампанії проти української інтелігенції прорахувалися, бо цього разу мають справу з людьми вищої освіти, які виховані в радянських умовах, а тому суть марксизму-ленінізму знають із першоджерел. Через це, незважаючи на складні умови утримання в колоніях, всі ув'язнені продовжують працювати інтелектуально, піклуються тими ж нерозв'язаними проблемами, що й до арешту [29]. Відтак впливало, що українські інтелігенти, які вірили, що любов до Батьківщини не є злочином, а святим обов'язком громадянина, пізнавши теорію та практику комунізму, ставали безкомпромісними противниками цієї системи.

Критикою протизаконних дій радянських карних і судових органів В. Чорновіл не обмежився. У його працях, що безпосередньо адресувалися офіційному владному читачеві, є випадки проти радянської влади в Україні як такої. У книзі «Лихо з розуму» він порівнює СРСР із царською Росією, зазначаючи, що методи придушення української національної інтелігенції, які існували тоді, відновлюються за нової влади [20, с. 22]. У книзі «Правосуддя чи рецидиви терору?» В. Чорновіл без будь-яких реверансів називає поведження радянської міліції і КДБ у Львові як на окупованій території [21, с. 77]. Це вказує на відхід його з позицій підтримки радянської влади до ідеї активної боротьби за право українського народу на самовизначення. Також це свідчить на користь слів В. Чорновола, сказаних ним під час обговорення його творів, висунених на здобуття Шевченківської премії у 1996 р., що в 1960–1980-х рр. характерним для шістдесятників та дисидентів було застосування «езопової мови» [7]. Тому обширне посилення на «соціалістичну законність» чи «ленінські принципи» було необхідністю для тих його праць, які не були анонімними зверненнями до влади, написаними не в ув'язненні, а на волі.

2.3. Есеїстика Валентина Мороза: «Репортаж із заповідника імені Берія», «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору»

Загальноукраїнське визнання історика Валентину Морозу найперше принесла публіцистика, а саме його знамениті есе на різні актуальні проблеми становища українського суспільства. Протягом другої половини 1960-х рр. ним було написано чотири есеї – “Репортаж із заповідника імені Берії” (1967 р.), “Мойсей і Датан” (1969 р.), “Серед снігів”, “Хроніка опору” (обидва – 1970 р.). Саме ці твори, а також безкомпромісна та смілива поведінка В. Мороза під час слідства й ув’язнення у 1970 р. спричинилися до зростання авторитету та популярності дисидента.

У часи кризи шістдесятницького середовища, на тлі відходу від активної участі в національному русі Івана Дзюби, чимало представників інтелігенції та української діаспори побачили нового лідера руху спротиву саме в особі В. Мороза. Безкомпромісність В. Мороза різко контрастувала з ліберальністю та інтелігентністю І. Дзюби, його спробою діалогу із радянськими урядовцями. Натомість В. Мороз відмовився від будь-якої дискусії з владою, відкрито себе їй протиставив. Українська діаспора у його творах відшукала знайомі мотиви й енергетику стилю.

Проте, в умовах обмеженого доступу до наукових та публіцистичних текстів національного характеру, В. Мороз повинен був самостійно шукати свої висновки. Згодом він пригадував, що запозичував свої ідеї не з творчої спадщини теоретика українського націоналізму Д. Донцова, а з живої, реальної ситуації [9, с. 42]. Задушлива обстановка національного гноблення українства у 1960-х роках породжувала внутрішній, інтуїтивний пошук, який вилився в цікаві й емоційні твори. Проте схожість досвіду та світогляду зближувало творчість Д. Донцова та В. Мороза. Зокрема, В. Мороз пригадував, що із твором Д. Донцова “Два патріотизми” зміг ознайомитися тільки після створення власного есею “Мойсей і Датан”. Найбільше історика вразило те, що він зміг реально відтворити не

тільки загальну ідею, але й аргументи ідеолога інтегрального українського націоналізму [9, с. 18].

За своїми сюжетами есе В. Мороза дуже різнопланові. Незважаючи на невеликі обсяги тексту, у них піднімаються важливі світоглядні проблеми розвитку індивіда в умовах тоталітарного суспільства, тогочасного становища дисидентського руху, його ключових засад та перспектив. Зауважу, що в історичній літературі це питання отримало досить непогане вивчення. Важливі аспекти теми розглядаються в роботах О. Гриніва [26], Г. Касьянова [33], О. Обертаса [38].

Сучасний український вчений А. Русначенко правильно відзначив, що есе Валентина Мороза потрібно читати, а не писати про них [44, с. 234]. Очевидна методологічна трудність виникає вже при перших спробах розгляду цих творів. В. Морозу притаманний дуже яскравий та емоційний стиль написання, скерований перш за все до почуттів людини. Він породжує образи, тоді як вчений хоче мати справу з якомога [чіткішими термінами та поняттями. На цю суперечність вказував А. Бергсон: “Інтуїцією називається такий вид інтелектуального відчуження, за допомогою якого проникаємо в нутро даного предмету, щоб виявити те, що для нього властиве, але що не піддається вираженню. Аналіз є тим процесом, що зводить цей предмет до відомих йому та іншим предметам спільних елементів” [24, с. 74]. Саме тому, “перевіряючи алгеброю гармонію”, варто бути уважним у інтерпретації, пам’ятаючи пораду Томаса Стернза Еліота, що всяке пояснення “правомірне тільки тоді, коли нічого не пояснює, а надає читачеві факти, яких він би сам, очевидно, не знайшов” [29, с. 93].

Ефект від прочитання творів В. Мороза схожий на ефект від споглядання картин художників-експресіоністів. Він виникає внаслідок чіткого акценту на «діонісійському» началі в людині, що вносить неспокій, стрімкість у розплановане життя. Твори В. Мороза очікують від читача піднесення над побутовою ситуацією, матеріальними чинниками та міщанством заради прагнення до вищого ідеалу. Посилює простоту сприймання використання

автором принципу дуалізму, в якому інтуїція протиставляється мисленню, консерватизм – прогресу, умовні “ми” – умовним “їм” тощо. Проте після уважнішого прочитання есе виникає відчуття, що В. Мороз не намагається дати пояснення світу, а прагне тільки нав’язати свою власну думку. Це стало причиною того, на думку дослідника Г. Касьянова, що есе В. Мороза у середовищі шістдесятницького правозахисту сприймалися дуже неоднозначно. З однієї сторони, інакодумці віддавали належне публіцистичному талантові В. Мороза, психологізмові його висновків, з іншого – багатьох відштовхували його менторство, суб’єктивність оцінок та максималізм [33, с. 110].

Вчений із середовища діаспори Іван Лисяк-Рудницький відніс есе В. Мороза до традиції поширення ідеології інтегрального націоналізму [37, с. 479]. Загальними для цієї ідеології, за дослідником Дж. Армстронгом, є такі ознаки: 1) Віра у найвищу, абсолютну цінність нації, якій повинні бути підпорядковані всі інші цінності; 2) звернення до містичної ідеї єднання всіх індивідів, що становлять націю через припущення, що в єдине ціле їх об’єднують характеристики біологічного порядку або наперед визначені наслідки спільного історичного розвитку; 3) першочерговість ірраціональності, правильних емоцій раціоналізму та аналітичній думці; 4) присутність харизматичного лідера чи еліти націоналістів, які трактуються уособленням своєрідної “волі нації”; 5) дієвість, війна, насильство вважаються реалізацією “вищої життєздатності нації” [25, с. 318].

Більшість цих ознак та рис інтегрального націоналізму можна знайти у есе В. Мороза. Ключовим терміном у його творах є “нація”. Автор не дає якогось конкретного пояснення цьому терміну, адже для націоналіста він є феноменом віри, чимось вищим за повсякденну дійсність існування людського суспільства. Валентин Мороз означає це поняття в наступний спосіб: “Нація – це Щось з великої літери, Щось містичне, яке є в людині, яке споконвічно в національній душі. Воно може бути в будь-якій формі. Воно може реалізовувати себе в будь-яких ознаках. І найперше реалізує себе в тій ознаці, яка породжує почуття окремішності, неподібності до інших” [33, с. 51].

У есе “Мойсей і Датан” Валентин Мороз безапеляційно стверджує про те, що нація є абсолютною необхідністю. Він піддає критиці білоруську поетесу Євдокію Лось за її почуття вторинності щодо російського народу. Наголошує на тому, що в повноцінній особистості нація, Вітчизна повинна бути найвищою цінністю, яка домінує над усіма іншими цінностями: «Я не знаю, для чого існує на світі Білорусія. Але я твердо знаю: білорус, що каже: «А зачем мне Белоруссия?» – це вже мертва людина. «Для чого Білорусія» – на такі запитання відповіді нема. Коли йдеться про святощі – тоді логіка ні до чого. Нація - це синтез усього духовного, чим володіє людина» [9, с. 71].

Вчений Ярослав Секо вважає, що у есе «Мойсей і Датан» В. Мороз впроваджував окрему категорію «національність», і через неї пробував продемонструвати зв'язок між нацією та окремою людиною. Публіцист акцентував на тому, що усвідомлення загальнолюдських, демократичних вартостей проходить для кожного саме крізь призму конкретної нації [44]

На думку В. Мороза, нація є вічною і незнищеною, це дуже містичне явище. Вона з'являється не через конкретні історичні обставини, і навіть не через силу волі пасіонарних особистостей. Її творить так зване «силове духове поле землі» [9, с. 52]. В. Мороз постійно уникає точних визначень суті нації, а натомість вживає абстракції як от: нація – це психічний, а не зовнішній вияв [9, с. 57]. Будучи містиком, він боїться визначити той першокорінь, який складає означуваний феномен. Говорячи про його непізнаваність в принципі, ірраціональність, а отже, недосяжність для розуму, есеїст підносить поняття нації аж до її сакралізації. Нація – це найсвятіше, це синтез всього духовного, чим володіє людина. Справжню націю не можливо знищити, а якщо трапляється випадок асиміляції, то це означає лише те, що ми мали справу не з повноцінною нацією, а “випадковим утвором” який не мав у своїй основі того силового поля, яке і створює націю [9, с. 65].

Хоча нація виводиться В. Морозом з-під будь-якої наукової суперечки, все ж потрібно продемонструвати щось реальне, через що нація проявляється у світі. Тут автор порівнює націю з хрином. Нація – це корінь, який знаходиться в землі

і його не видно. А листя, яке є на поверхні – це конкретні риси, через які націю можна підзнати – культура, мова, релігія. Звідси В. Мороз робить висновок, що, для нації не є чимось трагічним втрата будь-якої з цих ознак – адже, вириваючи листя, коріння все-таки залишається в землі і в подальшому відродиться [9, с. 56].

З іншого боку, нація не є чимось відособленим від людської практики. Поняттям, через яке публіцист пробує показати зв'язок між нацією і окремим індивідом, є національність (українськість, німецькість, білоруськість). Вона декларує себе через своєрідне світовідчуття: “Мій народ - окраса землі. Мій народ – стріла з Божого лука” [8, с. 71].

Валентин Мороз описував цей стан на прикладі білоруської нації. Він писав, що в душі білоруса численними тисячолітніми карами скристалізувалася білоруськість. Знищити її нереально – як неможливо загасити вулкан сміттям. Можна трохи придушити, але в час могутнього виверження, коли здригаються гори, воно ліквідується миттєво. Навіть не згорить – випарується [8, с. 72].

У той же час ключовим середовищем або ж, за висловом В. Мороза, “силовим полем” з якого з’являється нація є культура. У ній зосереджено спадок нації. Це живильний гумус для наступних поколінь. У тлумаченні культури В. Мороз не дуже оригінальний, акцентуючи увагу на її накопичувальний характер: “Культура передбачає багатовікове визрівання чогось” [8, с. 127].

Однак, це накопичування не є простою сумою об’єктів. Усе складніше – у процесі віків індивідуальність зникає, внесок конкретних людей обезличується й відбувається витворення традиції. Для прикладу, кожна пісня мала свого автора та автентичне звучання. Однак, її шлях до сучасності не позбавлений значних змін, вставок, запозичень, і як результат маємо те, слова та музика сьогодні вважаються народними. Це стосується як предметів матеріальної, так і художньої культури, обрядів, звичаїв, ментальності тощо [8, с. 127].

За такого процесу традиції втрачають своє утилітарне значення й перетворюються на такі, що мають загальносупільне значення. Традиції освячуються, стають незаперечними цінностями, й саме в такому розумінні можуть претендувати на те, аби бути уособленням суті нації. Таким чином,

В. Мороз вкотре підкреслює надособовість і субстанційність нації, незалежну від дій окремих людей.

Для В. Мороза традиції це не лише буттєвий аргумент існування нації, але й визначальний елемент її сучасного життя. Вони є матрицею, на котру нанизується новий досвід. У есе “Хроніка опору” В. Мороз позитивно оцінює вірменську культуру, в якій навіть такі недавні явища як кіно і джаз прив’язані до традиції. Це ж стосується гуцульського населення села Космача Косівського району, досвід яких на переконання В. Мороза мав бути перенесений на все суспільство тогочасної України. Гуцулам вдалося зберегти самобутність своєї культури завдяки тому, що вони взяли нове, не зруйнувавши старих традицій [2, с. 115]. На переконання історика, високі досягнення культури можливі тільки при неперервності спадщини. Треба намагатися нічого не втратити, усе зберігати – шар за шаром. Тільки так згодом зросте власна органічна духовність [8, с. 116].

Для В. Мороза прогрес матеріальної цивілізації в якому загубилося ідейне начало складає серйозну проблему, виклик усталеним цінностям. Саме з цією метою, він відкидає революційність у культурі, та негативно ставиться в цьому контексті до масової культури. Велика хиба націоналізму В. Мороза, на нашу думку, полягає в переконаності, що лише він є єдиним фактором людської духовності, творить єднання світу в різноманітності.

Серед іншого практика доводить, що саме націоналізм у новітню епоху був ключовим чинником зникнення етнічних відмінностей й гомогенізації суспільства. Процеси русифікації, онімечення інших народів реалізовуватися саме під прапором націоналізму та шовінізму. Піддаючи критиці масову культуру, В. Мороз одночасно критикує ту силу, що стоїть за нею в конкретному українському випадку – російський націоналізм. У той же час, потрібно підкреслити, що відкидання В. Морозом масової культури на користь так званої “високої” культури, навряд чи може вважатися сильним місцем.

Культура для В. Мороза уявляється ще й полем на якому, та за яке відбувається постійна боротьба. Пригноблена нація, на думку есеїста, відчуває в

собі інстинкт до самозбереження, який реалізується через спротив. На ньому “тримається і нація, і духовність узагалі” [8, с. 116]. Спротив – це те живе, яке здатне протистояти знищенню нації. Асиміляцію В. Мороз усвідомлює як розбиття її традиційних структур. У «Хроніці опору» він пише: «Це тонка хімічна реакція, у результаті якої з нації видаляють отой цемент, скріплюючий елемент, завдяки якому вона тримається вкупі як нація» [8, с. 118].

Прикладами дій, спрямованих на асиміляцію української нації, В. Мороз вважав дехристиянізацію, індустріалізацію, колективізацію, урбанізацію [8, с. 126]. На думку публіциста, збереження бодай десятої частини нації з повноцінною духовністю є достатньою умовою для подальшої її реінкарнації: “із шматочка повноцінної вербової гілочки виросте цілий вербовий гай” [8, с. 118].

Валентин Мороз у “Хроніці опору” простежує особливості спротиву в національній історії. Саме почуття української гідності спонукало карпатських опришків іти боротися проти загарбників до лісів, а боротьба за православну (згодом і уніатську) релігію була в тих умовах ознакою національної боротьби.

Для В. Мороза очевидно, що знайти коріння нації в історії вкрай важко, тому він вдається до перемішування різних ідентичностей. Присутність у релігійній ідентичності етнічного компонента він доводить до абсолюту, проводячи в деяких випадках між релігією та нацією знак рівності [8, с. 111]. Не потрібно забувати, що ключове завдання церкви носить релігійний характер, а її найвищою цінністю є Бог. А що стосується земних справ, то вони можуть знайти вирішення лише в руслі цього завдання. Боротьба за релігію, в умовах Середньовіччя та ранньомодерного періоду містила в собі як національні мотиви, так і соціальні, а також безпосередньо релігійні. Однак, національні чинники в той період все-таки були другорядними. Абсолютизуючи саме національні чинники, й зводячи ключовий конфлікт до них, В. Мороз мав на меті довести наступну річ: коли існує національний опір, тоді це є прямим фактором повноцінного існування нації.

Іншим важливим для В. Мороза прикладом національного спротиву у “Хроніці опору” є боротьба гуцулів Космача за вкрадений іконостас, а в есе

“Серед снігів” – сучасне йому середовище шістдесятників. Саме через це В. Мороз виступає за відродження української національності, в основі якого лежить боротьба за культуру. Варто сказати, що В. Мороз не прагне свідомо політизувати свої есе. Проте це радше проблема стилю, ніж якась позиція. Між рядками впевнено можна прослідкувати повноцінну боротьбу проти пануючого режиму та його національних практик.

Культура у есе В. Мороза виступає основою національного відродження, його “силовим полем”, але не є повністю самодостатньою. На думку публіциста, ключова роль належить суб’єктивному фактору. Він апелює до волюнтаристичного “хочу”. Коли людина про щось почне мислити, щось працювати, чогось прагнути, вона будує своєрідне силове поле, силовий чинник, який впливає на інших. Створити націю – це означає збудувати суму великих “Хочу”, великих потуг в душі волюнтаризму, цілком достатню для того, щоб здолати всі інші “Хочу” за своїм характером [9, с. 56].

Валентин Мороз для означення конкретного стану збудженого “Хочу” використовує термін «одержимість», запозичуючи його із творчості Лесі Українки: “Одержимість – це не художність. І не науковість. Одержимість це окрема субстанція, необхідний поряд з іншими компонент для повноцінного духовного життя” [8, с. 78]. Носіями такого стану, “одержимими” за В. Морозом, є так звані аристократи духу [8, с. 93]. Цей термін із публіцистики Д. Донцова у В. Мороза не відповідний загально прийнятому розумінню національної еліти. Цю еліту він поділяє на реалістів, які використовують логіку сьогодення, та одержимих. Категорія одержимих дещо виходить за узвичаєне розуміння еліти. Це не просто людина, яка володіє певними знаннями та вміннями, але та людина, що живе своїм знанням, та відповідно діє. Для реаліста правда – просто інформаційне знання, для одержимого вона стає одкровенням, без якого життя повністю втрачає сенс. Істина, розігріта в свідомості людини до певного “градусу” стає абсолютною вартістю. Таким чином просте знання переростає у напіврелігійну віру [8, с. 82]. Як бачимо, стан одержимості є дуже близьким до терміну “пасіонарність” у трактуванні Л. Гумільова. Пасіонарність походить від

латинського відповідника – пристрасть, страждання. У логіці одержимості саме цей момент самопожертви страждання, Валентин Мороз підносив надзвичайно на високий щабель: “Нема ніяких прогресів, які б автоматично гарантували нації право на існування. Нація може жити тільки тоді, коли є люди готові за неї вмерти, коли сини її вірять, що їхня нація – богообрана, уважають свій народ найвищим витвором історії” [8, с. 71].

У даному контексті маємо відповідь на ще одну визначальну рису інтегрального націоналізму – присутність сильного лідера, що уособлює собою інтереси всієї нації. У есеї “Серед снігів” пошук такого героя, символу національного руху стає однією з ключових сюжетних ліній.

Варто вказати, що в цьому аспекті В. Мороз чи не найбільше увійшов у протиріччя з іншими представниками середовища шістдесятницького правозахисту. Його праця була не тільки виключно загальним розмірковуванням, але водночас апелювало до цілком конкретних особистостей. Критикуючи “реалістів”, він іменує сучасний йому прояв цього поняття “павличківством” за іменем відомого українського поета; так само гострою була реакція В. Мороза на заяву із покайнням до влади одного із дійсних лідерів шістдесятництва – Івана Дзюби. Проте коріння несприйняття морозівського “культу героя” шістдесятниками, як на мене, потрібно шукати глибше, аніж у особистих конфліктах.

Покоління шістдесятників знаменувало собою зовсім нову епоху світогляду, в основі якої лежали гуманістичні цінності життя. Згадаймо повернення В. Симоненка у поезії до людини: “Сьогодні усе для тебе – озера, гаї, степи. І жити спішити треба, кохати спішити треба – гляди ж не проспи”, у якому сучасність та індивідуальність підноситься над уявними ймовірними благами майбутніх поколінь та потребами колективу.

“Репортаж із заповідника імені Берія” за своєю формою був відкритим листом до депутатів Верховної Ради УРСР, його стиль політв’язень ще прагнув втиснути в рамки загальноприйнятих у тогочасному суспільстві правил. А останні три есе були настільки радикальними, що стали реальним викликом

радянській системі. Саме тут національні погляди Мороза проявилися особливо яскраво, аж до боротьби за сам термін “націоналізм” [38].

У “Репортажі із заповідника імені Берія” В. Мороз робить великий акцент на тезі про вартість кожної індивідуальної людської свідомості, творчої роботи кожного індивіда в житті суспільства. Історію політв’язень уявляв як суцільний прогрес, пов’язаний саме з розвитком гуманістичних засад творчої особистості. Зважаючи на закон діалектичного заперечення, прогресивний рух у суспільстві може мати місце лише як відхід від існуючих порядків. У традиціях тоталітарного режиму сталінської та постсталінської доби, який сприяв консервативним тенденціям і закріпленню існуючих порядків, Мороз бачив спроби гальмування, зупинки прогресу. Оскільки причини всіх суспільних змін публіцист убачав у неповторності людського індивіда, лише так дисидент пояснював і розумів репресії та заходи радянського режиму, спрямовані на стандартизацію особистості, формування типу “людини-гвинтика”. Дисидент говорив про необхідність інакодумства в будь-якому суспільстві, адже “коли людина стає інакомислячою, вона не руйнує суспільну норму, а навпаки – робить її повнокровнішою” [24 с. 36].

Цікаво, що в “Репортажі із заповідника імені Берія” В. Мороз не критикує глибинні засади радянського суспільства, обмежуючись роз’ясненням більшості проблем тоталітарної системи пережитками часів «культу особи» Сталіна. В антилюдських злочинах радянської системи історик звинувачує в першу чергу КДБ, кадри якого були сформовані саме в сталінську епоху. Він закликає владу позбутися подібних пережитків, які компрометують її в очах міжнародної громадськості [24]. Інтегральний націоналізм у морозовому прочитанні не переобтяжений надмірною увагою до факту, йому невідомі сумніви. Мета визначена, завдання поставлені, проголошені істини стають імперативом до дії.

Отже, В. Мороз у своїх самвидавних працях другої половини 1960-х рр. виступає радше не теоретиком, а національним будителем. Проте запропонований ним рецепт подолання національних проблем вже на рівні понять і термінів виглядає занадто абстрактно і розмито. В цьому ключова

небезпека подальших викривлень і деформацій. Ставлячи високі цілі й ідеали, подібний тип націоналізму апелює навіть не до високоморальної людини, а надлюдини, що стоїть вище за мораль. Навіть, якщо погодитися з думкою, що саме “аристократи духу” мають вести за собою все інше суспільство, то в очі кидається разюча суперечність. Інтегральний націоналізм базується на страхах людини, її слабкостях. І саме граючи на цих слабкостях, ці “аристократи духу” обґрунтовують власне домінування. Водночас, варто мати на увазі, що саме така система поглядів дає дуже зручні, а головне – прості відповіді на багато питань на сьогоднішньому етапі розвитку українського суспільства. Її антиінтелектуалізм в умовах віку “бунту мас” створює дуже зрозумілі для багатьох поведінкові рамки.

2.4 «Собор у риштованні» та «Іван Котляревський сміється» Євгена Сверстюка

Євген Сверстюк належав до групи інакодумців – політичних дисидентів, які вийшли із середовища шістдесятницького правозахисту, активно боролися із радянською тоталітарною системою та зрештою зуміли докласти руку до краху цієї системи саме за допомогою самвидавної публіцистики.

Дебют Є. Сверстюка у вигляді літературно-критичних рецензій відбувся наприкінці 1950-х років. Невдовзі публіцист познайомився та зблизився з іншими літературними критиками – Іваном Світличним та Іваном Дзюбою. Вони разом започаткували молоду хвилю українського літературознавства, яке вирізнялося неприхильністю до панівного тоді соцреалізму. Кожен із цієї трійці мав власний неповторний стиль: в І. Дзюби домінував аналітичний підхід до проблем культури, у Є. Сверстюка – досить медитативне філософське мислення, а в І. Світличного – перш за все публіцистичне бачення проблем. Молоді літературознавці розпочали критику класиків тогочасного літературного офіціозу, твори яких були позбавлені гуманістичного підходу та свіжої думки. У подальшому Є. Сверстюка декілька разів звільняли з роботи з політичних

причин, оскільки він виступав проти русифікації української культури, брав участь у акціях протесту проти незаконних репресій над українськими інтелектуалами. Через заборону друкуватися літератор вдався до самвидавних способів спілкування з читачем.

Євген Сверстюк як філософ і вчений наполягав на необхідності формування національної аксіологічної системи, на якій би «виростали» віра народу, поривання до волі й незалежності, закладання «нового типу громадянина – нонконформіста» [14, с. 343], який би наважився в умовах протиправного режиму виборювати громадянські права, які були начебто закріплені законом, але тогочасна владна верхівка не збиралася ці закони виконувати. Саме тому Євген Сверстюк активно писав самвидавні твори в обхід цензури заради утвердження в суспільстві альтернативного світогляду.

У самвидаві ходили по руках есе Є. Сверстюка «Іван Котляревський сміється» (1969 р.), «Собор у риштуванні» (1968), написаний з його участю викривальний есей «З приводу процесу над Погружальським» (1964 р.), у якому радянську владу було звинувачено в підпалі та знищенні відділу україніки в київській бібліотеці, де зберігалися дуже важливі матеріали періоду Української революції 1917–1921 рр. [14, с. 343].

Перечитуючи зараз його есеї «Собор у риштуванні», «Остання сльоза», «На свято жінки», «Іван Котляревський сміється», які були іменовані КДБ при РМ УРСР у 1972 р. наклепницькими документами, стає ясно, що радянська система сприймали мову творів Сверстюка як ворожу собі, хоча він писав правду про важке становище української національної ідентичності за тоталітарних часів. Зрештою, тоді Є. Сверстюка було ув'язнено на 12 років позбавлення волі [14, с. 242]. Тоді, у 1960–1970-ті рр., твори Євгена Сверстюка ще не були безпосереднім протистоянням чи засобом боротьби з тоталітарною ідеологією. Його есеї обстоювало істину та свідчили про внутрішню потребу критика домагатися волі творчого самовираження. Бо до цього дисидента зобов'язував його свободний дух, його український світогляд. І ключовим знаряддям його особистої самореалізації у творчості було саме слово, яке базувалося на глибокій

вірі у свою правоту, на християнських цінностях, завдяки яким і має створюватися цивілізація добра та гуманізму.

Відновлюючи від радянських ідеологічних нашарувань образ Івана Котляревського, Є. Сверстюк у першому зі згаданих есе прийшов до висновків, які входили у протиріччя із офіційною радянською наукою. А саме – про те, що за позірно упокореною, вірною до імперії поставою українців (як давніх, так і сучасних) вчений проявив заховану, часто навіть неусвідомлювану опозиційність проти російського колоніалізму. Критик наголошував, що затамовані у стихійних глибинах підсвідомості, корені життєдайної енергії поневоленої української нації зуміли в особі І. Котляревського вирватися на поверхню наприкінці XVIII ст. вулканами іскрометного сміху, глузування над поневолювачами і терпкої самоіронії. Євген Сверстюк наголосив на тому, що архетип національної вдачі не вдалося знищити ані царській, ані комуністично-тоталітарній російській імперії. Тому вслід за І. Котляревським сміявся і приголомшені тогочасним ідеологічним пресингом читачі есе, які знайомилися із ним у самвидаві [14, с. 344].

Інакодумець не ховався зі своїми працями перед владою тогочасної України. Наприклад, есе «Собор у риштованні» Є. Сверстюк заніс для друку до офіційного часопису «Вітчизна», звідки редактор Любомир Дмитерко віддав його до рук кадебістів. Саме тому праця розповсюджувалася самвидавним шляхом та була опублікована за кордоном. Ключовий образ роману «Собор» Олеся Гончара став для літературного критика символом збирання до купи розбитої вщент людської і національної гідності в умовах радянської дійсності заради самозбереження і самозахисту від універсальної стандартизації, повсюдного виродження національної душі, від засилля прагматичної кон'юнктури та інших негативних процесів, які масово штампували «людину-функцію» з ідеологією «мухи-одноденки»: «Ця людина-функція має страшну властивість розкладати людські цінності – одним дотиком, єдиним словом. Як в устах геніального поета чи філософа все набирає вищого смислу, світла й енергії

життя, так у Лободи, навпаки, все розпадається, здрібнюється й гасне...» [24, с. 70].

Закордонна критика відразу яскраво відгукнулася на появу есе Є. Сверстюка. Було відзначено своєрідність підходу автора до болючої колоніальної проблематики. Якщо інші автори національного самвидаву писали про зовнішні сили, що здійснюють приниження нації – російський шовінізм («Інтернаціоналізм чи русифікація» І. Дзюби), кампанії репресивного судочинства («Лихо з розуму» В. Чорновола), КДБ та систему радянських концтаборів («Репортаж із заповідника ім. Берії» В. Мороза), то Є. Сверстюк акцентував увагу в першу чергу на відповідальності самих українців за втрату своєї пам'яті, батьківської віри і національної самосвідомості [43]. Як влучно висловився Іван Кошелівець, «над несміливими Гончаревими і Сверстюк поставив вогненні крапки» [36, с. 41].

Є. Сверстюк розпочав із наступних запитань: «Куди ж іде життя? Чи ми ведемо життя чи життя веде нас, кинувши нам для забави дешеві замітники Слова – телевизор, футбол, алкоголь? Чи людина ще щось значить у цьому потоці життя? Чи вже вона тільки пасажир сліпого корабля, що несеться назустріч ночі? Якщо вона нічого не значить, то що ж тоді може значити корабель? І все ж таки – чи значить, чи важить вона хоча б стільки, щоб зусиллям власного розуму і волі зупинитись перед прірвою?» [10, с. 35].

У тоталітарній державі, яка прямувала єдино вірним курсом, що вказувала КПРС, і прямувала до світлого майбутнього у вигляді комунізму, не прийнято було сумніватися (навіть у літературній формі) ні в способах і методах просування вперед, ні щодо ціни обраного шляху, ні про його ціль. Далі Є. Сверстюк аналізує своє розуміння «Собору», він пише про героїв, які не боялися смерті і прагнули загинути в бою за свободу, за народ та батьківщину (цілком очевидно, що мова йде аж ніяк не про Радянський Союз), чия віра не була наслідком рабського страху перед покаранням зі сторони вождя-деспота. Вони були вірними релігії свободи, і їхній Бог був Богом Волі, Правди і Любові; ці персонажі будували свій Собор душі завжди і в усьому – як найвищу

твердиню, яка мала берегти неперервність духу голос предків і заповіт потомкам, які не мають права зректися цього всього і стати рабами.

Щодо розуміння опозиції «свій – чужий» автор зовсім не говорив про сумніви й непорозуміння, пишучи, що коли в душі перестає жити духовна могутність й велич предків, вона стає нікчемною і метушливо починає шукати легкого замітника батьківської спадщини, та залишається з нічим [10, с. 42]. Є. Сверстюк звертав увагу на обман і переписування сусідами української історії: «Виходили один за одним безбарвні курси історії України, але тут таки виявлялись “порочними” й “націоналістичними”. На тлі такого духовного озлиденіння стало можливим увести в шкільні програми та підручники пункт про благородний вплив російської культури на українську після “возз’єднання” і покласти його в основу догму про провінційно-наслідувальний характер української культури» [10, с. 51].

У підсумку – мало вціліло в національній пам’яті, мало збереглося історичних книг, а ще менше тих, що цінували і збирали літературу, мало пам’яток героїчної історії. На цьому фоні той, хто виявляє справжнє зацікавлення історією України, за Є. Сверстюком, і досі викликає підозру та переслідування не тільки зі сторони чиновників, а також у науковому середовищі.

Морально-етичних запитань перед українським суспільством у 1960-х рр. було чимало, але відповіді, як показував Є. Сверстюк, лежали на поверхні. Треба було перш за все відбудовувати людину, основи гуманізму, втрачені в сталінські часи [10, с. 53]. Ключову тезу критик запозичив у французького письменника Екзюпері: про собор не скажеш нічого важливого, коли говорити тільки про камені. Є. Сверстюк вважав, що романом «Собор» письменник О. Гончар підняв чимало актуальних питань у моральному, етичному та суспільному плані, які були в той період і залишаються дуже важливими. З цього погляду роман був дійсно актуальним, інакше Є. Сверстюк не став би брати участь у його обговоренні. Він вважав своїм обов’язком стати на захист роману і його автора,

з самого початку усвідомлюючи, що вступає не у звичайну суперечку, а у протистояння із панівним режимом [10, с. 53].

Вважаємо, що есе «Собор у риштованні», створене на захист роману «Собор», приніс його автору О. Гончару чимало клопотів, більше ніж усі написані з ініціативи влади критичні рецензії разом. Оскільки твір дисидента розповсюджувався у самвидаві, що було кримінальною справою, а отже кидало тінь на відомого офіційного письменника. Дуже скоро твір було опубліковано за кордоном, що добавило неприємностей для його автора. «Стаття в 1970 році була видана та поширена з антирадянською метою на Заході видавництвом “Смолоскип”, Париж – Балтимор. Знаючи це, Сверстюк проти видання та поширення цієї книжки на Заході з власної ініціативи, як автор, ніяких мір не прийняв, а також відмовився виконати пропозицію про це адміністрації за місцем роботи в Інституті Ботаніки АН УРСР» [17, с. 765]. Як професійні літературні критики, так і «літературознавці-аматори» (до кампанії цькування задля переконливості в той період залучали також простих робітників) піддавали критиці лише «Собор», не шукаючи хиб, якими можна було би пов'язати крамольний роман із попередніми чи наступними творами. Цебто загалом політичну благонадійність автора під сумнів не ставили.

Зрештою, приходимо до наступного висновку. Творча спадщина Є. Сверстюка мала значний морально-етичний потенціал, несумісний із тогочасним радянським тоталітарним режимом. Літературний критик піднімав важливі проблеми, пов'язані із необхідністю відродження почуття національної гідності українців, поширення загальнодемократичних і гуманістичних ідеалів, що знаходило свій значний відгук у середовищі читачів українського самвидаву другої половини 1960-х рр. Є. Сверстюк активно долучився до дискусії навколо роману О. Гончара «Собор», значно посиливши гуманістичний посил останнього. У цьому контексті твори Є. Сверстюка «Остання сльоза», «На мамине свято», «Іван Котляревський сміється», «Собор у риштованні» радянські суди протрактували як антирадянські, а сам критик був визнаний злочинцем та поплатився за їх написання свободою під час генерального погрому 1972 р.

Висновки до 2 розділу

Іван Дзюба будучи творцем дійсності, сповідував ідейний імператив шістдесятництва як етико-естетичний ідеал, демонструючи всупереч тодішнім догмам незаангажований, аргументований, об'єктивний та актуальний для часу дискурс української критики. У своїй праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” літератор І. Дзюба окреслив урізання національних прав України Москвою, дискримінацію української молоді при вступі до вищих навчальних закладів, неухильне скорочення тиражів україномовних видань, зневажання української мови, культури, історії, відкидання традицій, ігнорування національної самобутності. І. Дзюба зазнав репресій, його було відраховано зі Спілки письменників, піддано арешту й після написання ним покаяльної заяви позбавлено можливості самореалізації на теренах УРСР.

Дві праці В'ячеслава Чорновола – «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» – справили важливий вплив на розвиток і становлення дисидентського руху. За праці про політичні репресії в Україні: “Лихо з розуму” і “Правосуддя чи рецидиви терору?” автор був засуджений в УРСР і засланий на 3 роки до таборів суворого режиму.

Ідеї українського дисидента В. Мороза продовжили традицію розвитку теорії українського інтегрального націоналізму в умовах існування радянського режиму на території України. В. Мороз був одним із лідерів радикальної течії українського національного руху даного періоду та намагався своєю діяльністю вплинути на інших його учасників з метою активізації їхньої антирежимної діяльності. За чудовим стилем таких без сумніву талановитих авторів як В. Мороз приховано силу ірраціональних потягів людей. Попри високий позитивний аналіз українського національного руху, що знаходимо в творах В. Мороза, засудження шовінізму, закликів до агресії, національного підвищення одних народів за рахунок інших, не можливо не відзначити певних хиб у методології та поняттях, використаних автором. І саме в них закладені інструменти подальших деформацій і перероджень націоналізму.

Євген Сверстюк дебютував літературно-критичними рецензіями наприкінці 1950-х років і невдовзі став пліч-о-пліч з Іваном Світличним й Іваном Дзюбою до битви проти соцреалістичних догм. Євген Сверстюк з його непохитною громадянською позицією, якої дотримувався есеїст, будучи дисидентом-борцем за права людини й нації у тоталітарну епоху і визнаним моральним авторитетом у часи незалежної Української держави.

РОЗДІЛ 3. РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ НА ПОЧАТКУ 1970-Х РР. ЯК ВІДПОВІДЬ НА ПОШИРЕННЯ САМВИДАВУ

Кінець 1960-х – початок 1970-х рр. був періодом перших ознак уповільнення розвитку радянської промисловості та сільського господарства, яка й так, за винятком військових галузей, перебувала осторонь технологічного прогресу провідних держав колективного Заходу. Звідси беруть свій початок першооснови зміцнення політичної реакції в СРСР. У передчутті неминучого краху радянський режим вдався до випробуваного у сталінський період методу – репресій проти вільнодумства та його носіїв. Але одночасно це був період переходу дисидентського руху в якісно нову фазу розвитку.

Середовище шістдесятницького правозахисту, яке замінило собою нелегальні організації та групи національно-державницького, самостійницького напрямку, в інтелектуальному плані та в плані методів боротьби виявило очевидний прогрес. Репрезентована ним духовно-культурницька течія в українському національному русі сприяла зміцненню почуття національного самоусвідомлення в суспільстві, проте трохи віддалила його прихильників, тобто шістдесятників, від самостійницьких прагнень революційної ОУН, УПА та її пізніших послідовників, що орієнтувалися вже на ненасильницькі методи розв’язання ключового питання в національній історії.

Але навіть такий мистецько-літературний опір тоталітаризму не влаштовував лідерів комуністичного режиму. Особливо їм надокучав самвидав, його здатність поширювати в суспільстві правдиву інформацію, яка розходилася з офіційною пропагандою, що призводило до компрометування комуністичного “раю” в очах тогочасного цивілізованого світу.

Перша хвиля арештів української інтелігенції 1965 р. тенденції не припинила. Навпаки, інтелектуали, що пройшли через тюрми і табори, написали цілу низку популярних творів, що здобули поширення у дисидентських колах України та отримали значний резонанс на Заході. Журналіст В’ячеслав Чорновіл задумав та протягом 1970–1972 рр. здійснив видання шести випусків

самвидавного машинописного часопису “Український вісник”, який активно розповсюджувався на всій території України й передруковувався (крім п’ятого випуску) в діаспорному середовищі, зокрема, видавництвом “Смолоскип” [32, с. 153]. Також він спільно з Василем Стусом та Іриною Калинець заснував у грудні 1971 р. першу в Україні правозахисну організацію “Громадський комітет захисту Ніни Строкатої”, приводом для чого стала розправа режиму у судовому порядку над одеською дисиденткою Ніною Строкатою. Особи, що підписали заяву про створення Комітету (В’ячеслав Чорновіл та Ірина Калинець зі Львова, Василь Стус з Києва, Леонід Тимчук з Одеси, Петро Якір та Віктор Красін з Москви) відкрито виступили на захист жертви режиму, подали свої прізвища та адреси. У відстоюванні своїх поглядів і дій, у тому числі щодо репресій за переконання, вони посилалися на прийняті Генеральною асамблеєю ООН і ратифіковані Радянським Союзом Загальну декларацію прав людини та Пакт про громадянські й політичні права. А отже, ввели цим внутрішню опозицію, зокрема українське питання, у контекст антиколоніальної боротьби народів Європи та всього світу [30, с. 240]. Було написано також дуже багато актуальних самвидавних праць, серед яких, окрім вище згаданих, були “Приєднання чи возз’єднання?” Михайла Брайчевського, “Відчинення вертепу” Ігоря Калинця, “Стан і завдання українського визвольного руху” Євгена Пронюка, “Зимові дерева” та “Веселий цвинтар” Василя Стуса, “Крик з могили” Миколи Холодного, твори великого гурту інших нестандартно мислячих людей.

Своєрідне попередження від КДБ для українського дисидентського дисидентського руху було продемонстроване у 1970 р. У листопаді цього року івано-франківського дисидента В. Мороза було репресовано та ув’язнено на 6 років тюремного режиму, 3 роки таборів і 5 років – заслання із визнанням особливо небезпечним рецидивістом [4, с. 166]. Значний обшир антирадянської діяльності дисидентських сил у СРСР, зокрема велике розповсюдження нелегальної літератури в Україні й за кордоном, що дискредитувало Радянський Союз у світі, викликали роздратування із Кремля. 28 червня 1971 р. ЦК КПРС затвердив таємну постанову “Про заходи по протидії нелегальному

розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів”. За місяць, 27 липня 1971 р., таку ж постанову із урахуванням місцевих фактів ухвалив Центральний Комітет КПУ. В ній зазначалося, що самвидавом найбільше цікавиться творча інтелігенція і молодь. Він застосовується на шкоду СРСР діаспорними організаціями й спецслужбами країн Заходу. З-поміж особливо дошкульних прикладів було названо часопис “Український вісник”, праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Івана Дзюби та “Лихо з розуму” В’ячеслава Чорновола, статті Валентина Мороза, Євгена Сверстюка.

Ідеологічним відділам обкомів і ЦК доручалося запобігати поширенню самвидаву, виявляти його авторів, розповсюджувачів і читачів. КДБ мав перекрити канали її передачі за кордон. Невдовзі, 9 серпня 1971 р., КДБ УРСР порушив кримінальну справу за фактом виготовлення й розповсюдження часопису “Український вісник” [27, с. 196]. Протягом півроку було зібрано чимало оперативних матеріалів, проте ніяк не вдавалося пов’язати українських дисидентів із середовища шістдесятницького правозахисту із закордонними спецслужбами. І тут дуже вчасно для КДБ до Києва приїхав “емісар закордонних спецслужб” студент-третьокурсник соціології з Бельгії Ярослав Добош, пов’язаний із діаспорними організаціями. У перший день перебування в УРСР, 29 грудня 1971 р., він зустрівся із науковицею Зіновією Франко. Задавав питання про Валентина Мороза, Ніну Строкату, Святослава Караванського, “Український вісник”, тобто про те, що давно було відомо з закордонних радіоповідомлень. З. Франко, спішучи на потяг до Львова, порадила йому зустрітися з неформальним лідером київських дисидентів Іваном Світличним і дала його номер телефону.

За “дивним” збігом обставин політбюро ЦК КПРС наступного дня ухвалило рішення про початок загальносоюзної акції проти нелегальної літератури. Я. Добош тим часом 31 грудня зустрівся з Іваном Світличним. Того ж дня він мав зустрічі з хіміком Леонідом Селезненком і студенткою Київського університету, українкою з Чехословаччини Ганною Коцур. Вона вивозила за кордон самвидав, зокрема, “Український вісник”. Ганна дала Добошеві фотоплівки роботи С. Караванського “Словник українських рим”, а Селезненко

подарував твір І. Дзюби “Звичайна людина чи міщанин?”, офіційно виданий 1959 р., збірку поезій Б.-І. Антонича та фотографії В. Мороза й В. Стуса.

Очевидно, все знаходження Добоша в Києві контролювалося кадебістами, а всі розмови прослуховувалися. 3 січня він приїхав до Львова й наступного дня мав зустріч зі Стефанією Гулик, адресу якої отримав у З. Франко. Розпитував про Комітет захисту Ніни Строкатої й хотів отримати його матеріали, самвидав та п'ятий випуск “Українського вісника”, але вона йому відмовила. По обіді Добош потягом виїхав зі Львова. У ніч з 4 на 5 січня митним доглядом у м. Чопі Закарпатської області весь “компрогат” у нього вилучили, а самого заарештували. Слідство провадило Львівське управління КДБ. Коли Добош попідписував усі свідчення про контакти з українськими дисидентами і всі здогади про те, чого не чув і не бачив, то перестав бути потрібним. 2 червня йому організували прес-конференцію та покайний виступ на телебаченні за підготовленим КДБ сценарієм і текстом. Виклад прес-конференції подали всі провідні радянські періодичні видання. Цього ж дня з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про депортацію Добоша за кордони СРСР [13, с. 407]. Після цього шпигунський аспект січневих арештів відпав, відтак оголилася цинічна розправа з дисидентами, які опинились за ґратами.

Скоординовану акцію затримання активних діячів руху спротиву було проведено 12 січня 1972 р. Поодинокі арешти відбувалися ще протягом наступних двох тижнів. Об'єктом переслідування були жителі Києва, Львова та Івано-Франківщини. Зокрема, у Києві репресовано Євгена Сверстюка, Василя Стуса, Івана Світличного, Миколу Плахотнюка, Леоніда Плюща, Олеся Сергієнка, Данила Шумука, Зіновія Антонюка, Миколу Холодного, Василя Рубана, Любов Середняк, Володимира Рокецького, Леоніда Селезненка, Івана Коваленка. 20 днів тримали під арештом звільнену з роботи в Інституті мовознавства Академії наук УРСР Зіновію Франко. Затримали й Івана Дзюбу, але заарештували його вже у квітні 1972 р. На Івано-Франківщині до слідізолятора запроторили священика (майбутнього патріарха УПЦ Київського Патріархату) Василя Романюка та поета Тараса Мельничука. У Львові до тюрми

УКДБ потрапили В'ячеслав Чорновіл, Ірина Калинець, Іван Гель, Михайло Осадчий та художниця Стефанія Шабатура. Ув'язнили також колишнього політв'язня, історика Ярослава Дашкевича, ім'я якого входило до списку заборонених для публікування. Невдовзі його було відпущено. Обшуки було здійснено в багатьох підозрюваних: у викладача університету Любові Попадюк, працівниці музею етнографії Людмили Шереметьєвої, поета Григорія Чубая, Стефанії Гнатенко (Гулик), інженера Атени Волицької (Пашко), а згодом – у Богдана Гориня, Михайла Косіва, Ярослава Кендзьора та інших [31].

Зважаючи на значний обсяг та “складність” слідчих дій, УКДБ у Львівській області залучило до їх проведення, окрім восьми своїх працівників, ще кадебістів з Полтавської, Сумської, Житомирської, Дніпропетровської, Харківської та Запорізької областей.

Першою Львівський обласний суд розглядав справу Стефанії Шабатури. Її звинуватили в участі у народних вертепах, створенні малюнку трираменної соснової гілки на новорічних поштівках, ініціалу “Ш” на гобеленах, який слідчим також нагадував тризуб, підписи в заявах протесту на захист заарештованих, зокрема В. Мороза, читання та поширення творів «націоналістичного» характеру. У неї конфіскували більше 200 ескібрисів та ескізів. Слідчий із Дніпропетровська Похил на допитах чинив моральний тиск на заарештовану – кидав її твори на підлогу та топтав. Вироком від 13 липня 1972 р. за статтею 62 ч. 1 КК УРСР Шабатура отримала 5 років колонії суворого режиму зі засланням на 3 роки. 17 вересня її було етаповано в мордовські табори [23].

Наступною судили Ірину Калинець. Її звинуватили у “виготовленні, розповсюдженні і зберіганні літератури антирадянського наклепницького змісту”, зокрема в розмноженні друкарською машинкою нелегальних статей “З приводу процесу над Погружальським” та “Українська освіта в шовіністичному зашморгу”, а головне – у написанні “віршів, які проникнуті антирадянською націоналістичною ідеологією, ворожим ставленням до радянської соціалістичної системи, заклик до боротьби за “відродження” України”. 1971 р. у приватній розмові Ірина Калинець говорила, “що Україна повинна бути “самостійною і

незалежною” від Росії державою, не входить до складу СРСР”. Під час контактів “з інтуристом з ФРН Марком Горбачем заявила про те, що нібито Україна зможе успішно розвиватися лише окремо від СРСР”. Також І. Калинець було інкриміновано участь у створенні Громадського комітету захисту Ніни Строкатої. Один примірник заяви цього Комітету в січні 1972 р. у Львові Ірина Калинець передала Василю Стусу, отримавши від нього “наклепницьку” збірку віршів “Зимові дерева” та рукопис праці “Феномен доби”. Крім того, вона зберігала такі “книжки антирадянського націоналістичного змісту: “Історія України” М. Антоновича, “Вертеп” А. Любченка, “Світова революція” Т. Масарика, та “Гей, видно село” М. Голубця”. І при всьому цьому винною дисидентка себе не визнала. За ці “злочини” 2 серпня 1972 р. суд ім’ям Української Радянської Соціалістичної Республіки засудив Ірину Калинець на 6 років у табори суворого режиму та на 3 р. заслання, тимчасово (до його арешту 11 серпня 1972 р.) залишивши дев’ятирічну доньку Звениславу під опіку чоловіка. 25 вересня 1972 р. засуджена І. Калинець етапом відбула в Мордовію [48, с. 314]. Тоді ж було засуджено на значний термін ув’язнення одного із найбільш активних поширювачів самвидавної літератури Івана Геля.

Із Михайлом Осадчим у Львівського облсуду загалом не було особливих проблем. Адже він за свіжими враженнями від свого слідства та тюремного ув’язнення 1965–1968 рр. написав резонансну повість “Більмо”, яка розійшлася самвидавом та декілька разів була опублікована за кордоном. Окрім того, антирадянськими було визнано кілька його збірок поезії. Цього виявилось більш ніж достатньо, аби 5 вересня 1972 р. оголосити йому такий вирок – 7 років колоній особливого режиму із засланням на 3 роки та визнанням особливо небезпечним рецидивістом [48, с. 24–25].

Найбільшого клопоту працівникам КДБ завдала кримінальна справа В’ячеслава Чорновола. Її 12 січня 1972 р. порушив прокурор Львівської області за матеріалами про створення і розповсюдження “документів, що містять наклепницькі вигадки на радянський державний та суспільний лад”. Особливого удару владі завдав, як зазначалося, самвидавний журнал “Український вісник”.

Слідчі здогадувалися, що Чорновіл має стосунок до його видання, але довести це не змогли, тим більше, що він окремою заявою повністю відмовився брати участь у слідстві.

Збила з пантелику кадебістів і поява чергового шостого випуску “Українського вісника”, датованого березнем 1972 р. Його здійснили Михайло Косів, Ярослав Кендзьор та Алена Волицька (Пашко). Чорновіл зумів попередити своїх друзів, щоб ті не наражалися на небезпеку й припинили видання. Попри відмову Чорновола визнати себе винним і написати покайльну заяву, Львівський обласний суд у закритому режимі 12 квітня 1973 р. покарав його 6-ма роками колоній суворого режиму та 3-ма – заслання [33, с. 121].

У вересні 1972 р. черговий термін у 10 років колоній особливого режиму і 5 років заслання отримав за кілька нелегальних та антирадянських рукописів статей заарештований у лютому цього ж року син головнокомандувача УПА Юрій Шухевич. У березні 1972 р. репресували музеєзнавця Бориса Ковгара, у квітні – критика Івана Дзюбу, у травні – науковицю Надію Світличну та психіатра Семена Глузмана, у липні – мислителів із Інституту філософії АН УРСР Євгена Пронюка та Василя Лісового, педагога Павла Стрільціва, у серпні – письменника Ігоря Калинця, у жовтні – автора документу «Програма укомуністів» Василя Рубана, у листопаді – вишивальницю і поетесу з Івано-Франківська Ірину Сенік, у грудні – лікаря Лідію Гук. Наступного 1973 р. були затримані й репресовані Валерій Марченко, Василь Овсієнко, Анатолій Здоровий, Григорій Приходько, Володимир Сеньків, Сергій Параджанов. За створення таємного Українського національно-визвольного фронту (Самбір-Львів, 1968–1973 рр.) і видання самвидавного журналу “Поступ” засуджено Зоряна Попадюка та Яромира Микитка. Абсолютна більшість підданих репресіям у 1972–1973 рр. отримали від радянського суду 8–12 років позбавлення волі в тюрмах і таборах суворого режиму та заслання.

Учасники попередніх етапів українського національного руху та “особливо небезпечні державні злочинці-рецидивісти” дістали ще більші вироки. Наприклад, Данило Шумук, Іван Гель та Володимир Дяк – по 15 років, а Богдан

Чуйко – 20. Окремих запроторили до психіатричних тюрем, серед них – Леоніда Плюща, Василя Рубана, Миколу Плахотнюка, Бориса Ковгара. 1973 р. відбулося кілька судів над учасниками протистояння із режимом, які не вважали себе дисидентами. Зокрема, 19 лютого у Львові було судилище над Любомиром Старосольським та Романом Калапачем, які 9 травня 1972 р. прикріпили над клубом у селищі Стебнику на Львівщині українські синьо-жовті прапори. Юнаки отримали відповідно 2 і 3 роки таборів. 22 січня 1973 р. чотири синьо-жовті прапори замайоріли у м. Чорткові на Тернопільщині. Листівки сповіщали про 55-ту річницю проголошення самостійності УНР, вимагали свободи слова, друку, зборів, звільнення політв'язнів, засуджували денаціоналізацію українського народу. За створення в с. Росохач нелегальної організації 24 вересня 1973 р. засуджено Володимира Мармуса на 6 років таборів і 5 – заслання, Миколу Мармуса та Степана Сапеляка – на 8 років ув'язнення, Петра Винничука і Володимира Сеньківа – на 7, Андрія Кравця і Миколу Слободяна – на 9 серпня 1973 р. за утворення Спілки української молоді Галичини, яка виступила за вихід України з СРСР, на 4-5 років таборів суворого режиму в Івано-Франківську репресовано Дмитра Демидіва, Миколу Мотрюка, Івана Шовкового та Романа Чупрея, а керівника організації Дмитра Гриньківа – на 7 років таборів та 3 роки заслання [31, с. 322–323].

Висновки до 3 розділу

Отже, шістдесятництво, яке прийшло на зміну конспіративним організаціям та групам національно-державницького, самостійницького спрямування, в інтелектуальному плані виявило безсумнівний поступ. Репрезентована ним культурницька течія в українському національному русі сприяла піднесенню національної ідентичності українців, але трохи віддалила його адептів, тобто шістдесятників, від незалежницьких прагнень революційної ОУН, УПА та її пізніших послідовників, що орієнтувалися вже на ненасильницькі методи розв'язання головного питання в українській історії.

Генеральною асамблеєю ООН і ратифіковані СРСР Загальну декларацію прав людини та Пакт про громадянські й політичні права, ввели цим українське питання, у контекст національно-визвольної боротьби народів Європи і всього світу. Опозиціонери, які тимчасово zostалися на свободі, або були звільнені після багатомісячного слідства, потроїли зусилля у протистоянні панівній системі. Йдеться про “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Івана Дзюби, “Лихо з розуму” В’ячеслава Чорновола, “Собор у риштованні” Євгена Сверстюка, “Приєднання чи возз’єднання?” Михайла Брайчевського, “Стан і завдання українського визвольного руху” Євгена Пронюка, “Відчинення вертепу” Ігоря Калинця, лист Петрові Шелесту та “Крик з могили” Миколи Холодного, “Зимові дерева” та “Веселий цвинтар” Василя Стуса, твори чималого гурту інших небуденно мислячих людей.

РОЗДІЛ 4. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ В ХОДІ РОБОТИ З ДОКУМЕНТАМИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

Тема методики організації роботи на уроці історії України з документами не є новою. Однак, незважаючи на наявні розробки в даній галузі, проблем у практиці роботи загальноосвітньої школи у напрямку вдосконалення методики навчання менше не стало. Навпаки, при зниженні якості історичних знань школярів, питання ефективної роботи з текстами (включаючи і документальні) набуває ще більшої дискусійності. Головними проблемами для учнів залишаються самотійний аналіз історичних документів (їх адекватна інтерпретація), встановлення логічних зв'язків між подіями та явищами, неспроможність більшості вирішувати аналітичні операції, оцінювати історичне джерело з позицій об'єктивності тощо.

Слід також мати на увазі при організації роботи з документами на уроках, що класифікація джерел, яка застосовується під час вивчення історії України в середній школі, значно простіша за ту, що прийнята в історичній науці. Вона ґрунтується на характері документальних текстів та підрозділяється на шість основних видів: 1. Документи державного характеру; 2. Документи міжнародного характеру; 3. Документи, пов'язані з політичною боротьбою; 4. Документи історичного характеру; 5. Документи особистого характеру; 6. Документи літературного жанру [51, с. 105–115].

Вивчення методичної спадщини та сучасної шкільної практики дозволяє помітити, що існує чимало методів та прийомів роботи з історичними документами (ілюстрація, цитування, взаємонавчання, порівняння, продуктивне читання, самотійний пошук та підбір документів за темою в Інтернеті і т. д.), які вчителі-історики досить часто застосовують під час уроків. При цьому спостереження, а також бесіди з вчителями показують, що це один із найскладніших видів роботи на уроці, яким учні здебільшого не люблять займатися.

У сучасних умовах важливо розібратися, що з перевірених часом способів роботи з документом, що не втратило актуальності в електронній освітній середовищі. О. М. Ємашова та А. В. Чичулін розглядають класифікацію застосовуваних на сучасному уроці типів завдань по роботі з документом, виділивши чотири групи: 1. розуміння прочитаного; 2. аналіз змісту; 3. відновлення історичних фактів; 4. формулювання власних оцінок [51, с. 72–73].

Нижче розглянемо прийоми роботи з документами, на уроці історії України в 9 класі.

1. Ілюстративний спосіб застосування документів. Полягає у тому, що документ використовується як основне джерело для самостійної роботи учнів на уроці та за допомогою нього можна іноді розкрити всю тему або її певну частину, а також підтверджує виклад учителя. Ілюстративне використання джерела можливе у таких випадках:

а) значна частина викладу вчителя є коротким переказом змісту історичного документа;

б) у викладі вчителя наводяться деякі свідчення (приховане цитування) із зазначенням, звідки взято свідчення;

в) дослівне цитування вчителем витягів з документа та розбір його змісту шляхом короткої бесіди (2–3 запитання вчителя до учнів та відповіді на питання).

Приклад. Тема уроку: «Український «самвидав»: теми, ідеї, автори».

На уроці вчителем було викладено весь навчальний матеріал з цієї теми, і етапі закріплення отриманих знань для учнів було підготовлено завдання у вигляді роботи з історичними документами. Метою даної роботи було отримання інформації за запитаннями:

1. Що таке «самвидав»?
2. Коли він з'явився?
3. Наведіть факти, що характеризують розвиток «самвидаву».
4. Як влада реагувала на поширення «самвидаву»?
5. Проаналізуйте тематику творів тогочасного українського «самвидаву».

6. Проаналізуйте ідейне навантаження творів українського «самвидаву».

7. Проаналізуйте склад авторів українського «самвидаву».

Цей спосіб роботи активізує розумову діяльність учнів та сприяє міцнішому засвоєнню знань з пройденої теми.

2. Цитування історичного документа. Це один із найпоширеніших прийомів роботи, який найчастіше супроводжується записом основного змісту з метою закріплення учнями отриманих знань під час уроку. Вчитель може застосовувати короткі свідчення з документів і у випадках, коли текст джерела досить складний для розуміння учнями (текст перевантажений і ускладнений спеціальними термінами або ж відомостями, що виходять за межі уроку або програми) [51, с. 33]. При вивченні теми було використано прийом цитування фрагмента зі щоденника П. Шелеста. Метою даного приму служило повторення та закріплення пройденого матеріалу. Вчитель зачитав вищезгаданий уривок, після чого учні знову, але вже самостійно знайомилися з ним. Після самостійного прочитання фрагмента джерела вчитель поставив питання класу, відповіді на які були відображені у змісті документа. Запитання до фрагмента документа:

1. З якою метою П. Шелест запросив українських письменників на спільну розмову?

2. Чому П. Шелест для розмови обрав прогулянку Дніпром, а не кабінет?

3. Чому питання які вони обговорювали, П. Шелест охарактеризував як «гострі» та «непрості»?

4. Які висновки про ставлення письменників до подій у Чехословаччині можна зробити на основі щоденника П. Шелеста?

3. Прийом взаємонавчання – спосіб, що дозволяє активізувати самостійну роботу школярів. Суть прийому у тому, що вчителю необхідно створити ситуацію на уроці, при якій учням буде потрібна допомога однокласника (необхідність пояснення незрозумілої інформації). Важливо, відомі способи роботи з документами застосовувати відповідно до рівня пізнавальної діяльності учнів. Так, описану Л. В. Олексієвої [51, с. 58–60] методику вивчення документів

за рівнями: репродуктивний, перетворюючий та творчий, для кожного учня із зазначених рівнів були підібрано завдання до документів. З урахуванням рівня навчання школярів правильніше було використовувати завдання першого рівня (репродуктивний). Для цього учням видавався документ для вивчення та картка з питаннями до джерела інформації. В наслідок виконання завдання учень обмінювався отриманою на підставі документа інформацією із сусідом по парті. Цей прийом роботи використаний під час роботи з текстом І. Дзюби «Інтернаціоналізм або русифікація?». До нього було складено технологічну картку, містить такі питання:

1. Як оцінював стан преси та книгодрукування в УРСР український літературознавець І. Дзюба?
2. Які ідеї містились у творі?
3. Чи могли мати вплив на громадян проголошені в ній ідеї?
4. Спосіб групової роботи з документами також давно використовується у шкільній практиці. Він має на увазі під собою вивчення нового матеріалу на основі історичних документів у групі із розподілом ролей її учасників. Даний вид роботи складається з 2-х частин [51]:

Організаційний етап:

- 1) Планування, тобто, виділення теми, вивчення якої можна побудувати на документальну базу.
- 2) Відбір документів та їх адаптація до сприйняття учнями (при необхідності).
- 3) Підготовка роздавального матеріалу для груп.
- 4) Попереднє ознайомлення школярів з цілями уроку та формами роботи, створення груп (4–5 осіб).
- 5) Призначення експертів (1 особа на групу), учні, які мають добрі навички індивідуальної творчої роботи.
- 6) Підготовка експертної групи до роботи: ознайомлення з документами, роздача творчих завдань, алгоритм діяльності.

Основний етап:

1) Постановка мети та прогнозування результату.

2) Організація роботи пошукових груп, що аналізують документи (Роздача матеріалу; алгоритмізація дій: пам'ятки або питання на дошці; націлювання учнів на формування єдиної групової відповіді, але допускається і розбіжність у думках).

3) Робота з експертною групою: оцінка попереднього аналізу документів; націлення експертів на коментарі до відповідей груп, виявлення недоліків та виправлення помилок; перевірка виконання творчих завдань при їх наявності (відбувається паралельно із груповим аналізом).

4) Виступ представників груп із аналізом документів.

Заключний етап

1) Підбиття підсумків роботи.

2) Оцінювання.

3) Виставлення позначок.

Після чого відбувається перевірка випереджаючих завдань, виконання роботи групами (робота з документами та заповнення таблиці), виступ представників груп, обговорення поставлених на початку уроку проблемних питань, обґрунтування висновків та підбиття підсумків уроку.

Пам'ятка для роботи з документами:

1) Час та місце створення документа (якщо можливо).

2) Авторство (ім'я, соціальна приналежність).

3) Оцінка достовірності та повноти опису.

4) Оцінка інформативності документа.

5) Висновки.

Результати роботи оформляються в таблиці.

Хронологічна таблиця: «Репресії проти авторів самвидаву»

Дата	Подія
1965 рік	Заарештовано кілька десятків представників молоді творчої та наукової інтелігенції.

1966 рік	Початок судових процесів над учасниками опозиційного руху закритий суд над М. Осадчим, М. Зваричевським і братам» М. і Б. Горинями у Львові.
1970 р.	В. Мороз отримав 9 років ув'язнення і 4 років заслання за публікацію праць у самвидаві; вбивство А. Горської в м. Василькові за нез'ясованих обставин
1971 р.	Арешт дружини політв'язня С. Караванського Н. Строкатої-Караванської.
1972 р.	Звільнення з Інституту суспільних наук у Львові літературознавців М. Вальо і Р. Кирчева; арешт за звинуваченнями в шпигунській діяльності В. Чорновола, І. Стасів-Калинець, І. Геля, С. Шабатуру, М. Осадчого, І. Світличного, Є. Сверстюка, З. Франко, Л. Плюща, В. Стуса.

Цей прийом роботи з історичними джерелами має багато переваг. При груповій формі роботи кожен із учнів залучений до процесу навчання. Школярі активно аналізують, і навіть здійснюють критику документа, виробляють синтез власних ідей, формулюють думку, аргументують її у вигляді роботи з джерелами.

Вивчення роботи з документами під час уроків історії показує, що у арсеналі вчителів є колекція прийомів, способів роботи з документами. На сучасному етапі навчання історії із застосуванням історичних документів простежується тренд не лише на формування у школярів елементарних навичок роботи з документом, а також на оволодіння комплексом умінь, спрямованих працювати з інформацією.

Висновки до 4 розділу

Методична спадщина та сучасна шкільна практика дозволяють стверджувати, що існують різноманітні методи та прийоми роботи з історичними документами (ілюстрація, цитування, взаємонавчання, порівняння, продуктивне

читання, самостійний пошук та підбір документів за темою в Інтернеті і т. д.), які вчителі-історики досить часто застосовують під час уроків. При цьому спостереження, а також бесіди з вчителями показують, що це один із найскладніших видів роботи на уроці, яким учні здебільшого не люблять займатися. Головними проблемами для учнів залишаються самостійний аналіз історичних документів (їх адекватна інтерпретація), встановлення логічних зв'язків між подіями та явищами, неспроможність більшості вирішувати аналітичні операції, оцінювати історичне джерело з позицій об'єктивності тощо.

Слід також мати на увазі при організації роботи з документами на уроках, що класифікація джерел, яка застосовується під час вивчення історії України в середній школі, значно простіша за ту, що прийнята в історичній науці. Вона ґрунтується на характері документальних текстів та підрозділяється на шість основних видів: 1. Документи державного характеру; 2. Документи міжнародного характеру; 3. Документи, пов'язані з політичною боротьбою; 4. Документи історичного характеру; 5. Документи особистого характеру; 6. Документи літературного жанру

ВИСНОВКИ

Розглянуто самвидав як опозиційну категорію та конкретно-історичне явище, а також досліджено витоки українського самвидаву, його становлення та суспільно-політична роль у радянському тоталітарному суспільстві 1960-х рр. Самвидав відображає методи інформаційної боротьби між українськими дисидентами та працівниками КДБ. Для протистояння автори самвидаву (І. Дзюба, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Мороз) виступали в дискусіях з марксистсько-ленінських позицій, що відповідало їхньому світогляду та масовій аудиторії читачів. Таким чином, самвидав як альтернативне джерело інформації за 30 років свого активного існування в УРСР, незважаючи на перешкоди, «глушіння», репресії проти організаторів і авторів, зіткнення з домінантною моделлю інформації, мав достатній вплив на радянський інформаційний простір.

Іван Дзюба на деформованому культурному просторі 60–80-х рр. постає як уособлення потенціалу, спрямованого на відновлення й відтворення його цілісності. Будучи творцем дійсності, а не її імітатором, учений сповідує ідейний імператив шістдесятництва як етико-естетичний ідеал, демонструючи всупереч тодішнім догмам незаангажований, аргументований, об'єктивний та актуальний для часу дискурс української критики. У праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» літератор І. Дзюба окреслив урізання національних прав України Москвою, відтік основних капіталовкладень УРСР до загальносоюзного бюджету, русифікацію всіх царин життя, дискримінацію української молоді при вступі до вищих навчальних закладів, неухильне скорочення тиражів україномовних видань, зневажання української мови, культури, історії, відкидання традицій, ігнорування національної самобутності. І. Дзюба зазнав репресій. Його було усунуто з числа Спілки письменників, заарештовано й після написання ним покаяльної заяви позбавлено можливості самореалізації на теренах українського радянського простору.

Розглянуто дві праці В. Чорновола – «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», які справили значний вплив на розвиток і становлення

дисидентського руху. Проаналізовано причини, хід та наслідки радянської репресивної кампанії 1965–1966 рр. Подано загальну методику фабрикування обвинувальних вироків та загальний портрет жертв «першого покосу». За праці про політичні репресії в Україні: “Лихо з розуму” і “Правосуддя чи рецидиви терору?” автор був засуджений в УРСР і засланий на 3 роки до таборів суворого режиму.

Висвітлено націоналістичний аспект ідеології публіцистичних творів другої половини 1960-х рр. українського історика та політв’язня Валентина Мороза. Його ідеї були своєрідним продовженням розвитку теорії українського інтегрального націоналізму у нових умовах існування радянського режиму другої половини ХХ ст. Ідеї В. Мороза не втратили актуальності і до сьогодні. Висвітлено причини і обставини написання публіцистичних творів В. Мороза даного періоду – есе «Репортаж...», «Мойсей і Датан», «Серед снігів» і «Хроніка опору», їх зміст та основні ідеї. Можемо стверджувати, що В. Мороз був одним із лідерів радикальної течії українського національного руху даного періоду та намагався своєю діяльністю вплинути на інших його учасників з метою активізації їхньої антирежимної діяльності.

Проаналізовано есеїстичний дискурс Євгена Сверстюка в соціальному контексті. Зокрема, з’ясовано зумовленість жанрово-стильових і концептуальних якостей його текстів непохитною громадянською позицією, якої дотримувався есеїст, будучи дисидентом-борцем за права людини й нації у тоталітарну епоху і визнанням моральним авторитетом у часи незалежної Української держави.

Проаналізовано репресії радянського режиму на початку 1970-х рр. як відповідь на поширення самвидаву. На основі матеріалів колишнього КДБ та з урахуванням сучасних наукових публікацій попередників з’ясовуються підстави та наслідки розправи комуністичного режиму з учасниками опозиційного руху в Україні другої половини 1960-х – початку 1970-х років.

Розглянута одна з актуальних проблем сучасної теорії та методики навчання історії в середній школі – організація роботи з документами на

прикладі матеріалів українського самвидаву. Зосереджена увага на аналізі методичного досвіду у ретроспекції, наведені методики роботи з документами у загальноосвітній школі, а також на поданні найбільш поширених прийомів роботи з документом на уроці історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Документи і матеріали

1. Автобіографія В. Чорновола. URL: www.rukhpress.com.
2. Антологія самиздата. Неподцензурная література в ССРСР. 1950-е – 1980-е / [под ред. В. В. Игрунова]. М. : Междунар. ин-тут гуманитарно-полит. исследований, 2005. 496 с.
3. Бумеранг. Твори Валентина Мороза. Балтимор : Смолоскип, 1998. 303 с.
4. Гель І. Грані культури. Львів, 1993. 216 с.
5. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ. Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. 336 с.
6. Заключне слово прокурора Садовського на суді В. Чорновола 15.09.1967 р. Твори : у 10 т. Київ. 2003. Т. 2. С. 771.
7. З виступу В. Чорновола на обговоренні його творів, висунутих на здобуття Шевченківської премії. Твори : у 10 т. Київ, 2003. Т. 2. С. 59–62.
8. Мороз В. Есеї, листи, документи. Мюнхен : Сучасність, 1975. 288 с.
9. Мороз В. Лекції з історії України. Торонто, 1982. 127 с.
- 10.Сверстюк Є. Собор у риштуванні. *На святі надій: вибране*. Київ : Наша віра, 1999. С. 35–95.
- 11.Чорновіл В. Твори : у 10 т. Київ, 2005. Т. 4. Кн. 1. С. 861.
- 12.Чорновіл В. Твори : у 10 т. Київ : Смолоскип, 2006. Т. 3. 976 с.

Мемуари і спогади

- 13.Карнаух Л. Хто він, Добош? *Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах*. Одеса : Друк, 2005. С. 407–430.
- 14.Коцюбинська М. Х. Мої обрії : у 2 т. Київ : Дух і літера, 2004. Т. 2. 386 с.
- 15.Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Львів, 2005. 216 с.

- 16.Сверстюк Є. Авторіві примітки. *На святі надій : вибране*. Київ : Наша віра, 1999. С. 762–778.
- 17.Сверстюк Є. На святі надій. Київ : Наша віра, 1999. 784 с.
- 18.Сверстюк Є. Талант і доля. *На святі надій : вибране*. Київ :Наша віра, 1999. С. 538–581.
- 19.Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців / [упоряд. Ю. Д. Зайцев]. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 571 с.
- 20.Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?. Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців"). Документи та матеріали 1966–1968 рр. К., 2003. 903 с.
21. Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу. Торонто, 1968. 122 с.

Монографії і статті

- 22.Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Вильнюс; М., 1992. 348 с.
- 23.Батенко Т. “Я повстаю, отже, я існую...” Політичний портрет Івана Геля. Львів : НТШ, 1999. 224 с.
- 24.Бергсон А. Вступ до метафізики. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* Львів : Літопис, 2001. С. 73–83.
- 25.Вахрамєєв Б. Валентин Мороз у боротьбі за незалежність України / *Україна очима молодих : збірник тез доповідей міжнародної учнівської науково-практичної конференції*, Львів, 16–18 квітня 2013 р. Львів, 2013. С. 26–27.
- 26.Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси. Львів: Світ, 2004. 592 с.
- 27.Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.

- 28.Деревінський В. На гребені боротьби. Діяльність В'ячеслава Чорновола у другій половині 1980-х рр. : монографія. Київ. УВС ім. Ю. Липи, 2010. 220 с.
- 29.Еліот Т. С. Функції літературної критики. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* / За ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 2001. С. 86–94.
- 30.Зайцев Ю. Генеза правозахисного руху в Україні (Створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26 жовтня 2007 р.)*. Одеса : ВМВ, 2007. С. 240–248.
- 31.Зайцев Ю. Політична опозиція. *Історія України*. 4-те вид. Львів : Світ, 2003. С. 364–401.
- 32.Зайцев Ю. Причинки до історії видання нелегального журналу “Український вісник”. *Молода нація. Альманах*. Київ : Смолоскип, 2009. № 50. С. 153–179.
- 33.Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
- 34.Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. 1999. 352 с.
- 35.Кіпіані В. Самвидав як спроба протистояти цензурі. *Media Sapiens*. 2011. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/master_clas/vakhtang_kipian_i_samvidav_yak_sproba_protistoyati_tsenzur.
- 36.Кошелівець І. З іскрою донкіхотства в серці. *Сучасність*. 1979. № 6. С. 30–43.
- 37.Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів. *Історичні есе. У 2 т.* Київ : Основи, 1994. Т. 2. С. 477–488.
- 38.Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті – початок 1970-х). Київ : Смолоскип, 2010. 300 с.
- 39.Паска Б. В. «Репортаж із заповідника імені Берії» Валентина Мороза як виклик радянській тоталітарній системі. *Наукові праці історичного*

- факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 45. С. 240–247.
- 40.Паска, Б. В. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. 366 с.
- 41.Почепцов Г. Г. Від Facebook'у і гламуру до WikiLeaks: медіа комунікації. Київ : Спадщина, 2012. 464 с.
- 42.Почепцов Г. Г. Холодна війна – і вчора і сьогодні – як системний обмін комунікативними ударами. URL: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2011-08-12/64981>.
- 43.Прокоп М. Писання, що породжують сумні рефлексії. *Сучасність*. 1970. № 5. С. 76–82.
- 44.Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. Київ : КМ Академія, 1999. 324 с.
- 45.Секо Я. Ідея нації в есеїстиці Валентина Мороза. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/5638/1/Seko.pdf>.
- 46.Секо Я. Проблеми національної ідентичності в творчості українських шістдесятників. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Problemy_natsionalnoi_identychnosti_v_tvorchosti_ukrainskykh_shistdesiatnykiv.pdf.
- 47.Сухарева С. Євген Сверстюк на захист українського слова в «Соборі у риштуванні». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія "Філологічні науки. Літературознавство"*. 2016. № 1 (326). С. 48–52.
- 48.Холодний М. Голгофа Михайла Осадчого: Штрихи до портрета. Київ : Укр. письменник, Вир, 1996. С. 24–25.
- 49.Шановська О. Український самвидав як форма радянського інакомислення. *Canadian-American Slavic Studies: Online Publication. Brill*. 2017. Vol. 51, Iss. 4. P. 428–458.
- 50.Яручик О. Євген Сверстюк: Дух і Слово. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*.

Серія "Філологічні науки. Літературознавство". 2016. № 1 (326). С. 52–55.

Підручники і посібники

- 51.Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України : Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К. : Грамота, 2011. 320 с.

Енциклопедичні видання

- 52.Новий довідник історії України Історичний словник. URL:
<https://history.vn.ua/book/new/d130.html>.
- 53.Рух Опору в Україні: 1960—1990: енцикл. довід. / [передм. О. Зінкевича, О. Обертаса]. Київ : Смолоскип, 2010. 804 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Рис. 1. В. Мороз - український дисидент

Джерело: <https://mignews.com.ua/society/22799380.html>.

Рис. 2. В. Чорновіл

Джерело: <https://cherkasy24.info/14010-sogodn-79-ta-rchnicya-z-dnya-narodzhennya-vidatnogo-zemlyaka-vyacheslava-chornovola.html>.

Рис. 3. Є. Сверстюк

Джерело: <https://book-ye.com.ua/authors/vgen-sverstyuk/>.

Додаток Г

Рис. 4. І. Дзюба

Джерело: <https://m.day.kyiv.ua/ru/article/ukraina-incognita/ivan-dzyuba-na-fone-neprohodyashchego-proshlogo>.

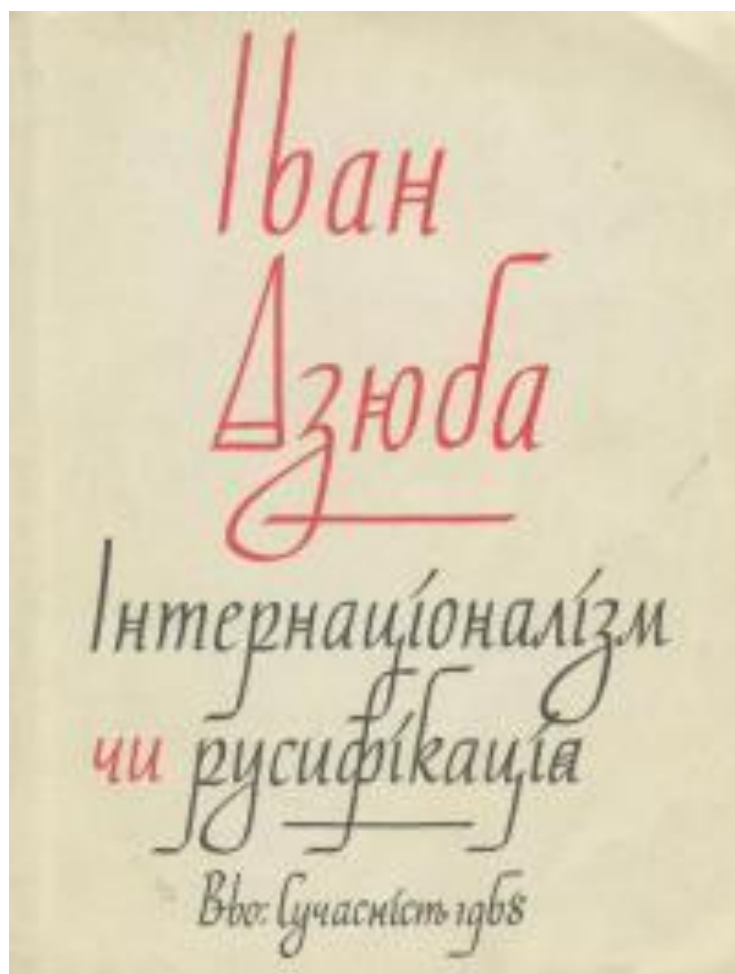

Рис. 5. І. Дзюба «Інтернаціоналізм чи русифікація»

Джерело: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/256-dzyuba-i-internatsionalizm-chi-rusifikatsiya/>.

Додаток 3

Конспект-уроку

Опозиційний рух в Україні другої половини 1960-х – на початку 1970-х рр. Український самвидав.

Клас 11

Мета:

освітня – узагальнити і розширити знання учнів про причини виникнення та особливості опозиційного руху в Україні у 1960-1980-ті роки; познайомити учнів із методами боротьби дисидентів проти тоталітарного режиму на Україні, із формами переслідувань радянською владою інакодумців; розкрити значення правозахисного руху у процесі становлення незалежної Української держави; розкрити роль видатних діячів дисидентського руху, сприяти розумінню ролі Самвидаву, причин його виникнення, сформувати вміння робити висновки;

розвиваюча – формувати в учнів уміння аналізувати історичні події, критично оцінювати історичні факти та діяльність історичних постатей; навчити робити висновки на основі альтернативних поглядів на проблему, на основі історичних фактів аргументовано обстоювати власні погляди; закріплювати навички роботи з історичним документом, визначати закономірності історичного процесу;

виховна – прищеплювати почуття національної гордості та самосвідомості, повагу до національної історії, до борців за незалежність України, любов до Батьківщини і бажання примножувати досягнення попередніх поколінь.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу

Обладнання: історична карта «Опозиційний рух 1950-80-х рр.. XX ст..», портрети дисидентів, історичні джерела, виставка літератури, відеоматеріали, підручник «Історія України. 11 клас. Рівень стандарту. Академічний рівень» (авт. О.І.Пометун, Н.М.Гупан)

Основні поняття і терміни:

- дисидент;

- самвидав;
- правозахисники;
- УГГ;
- русифікація;
- опозиційний рух, опозиція, «підписанти».

Епіграф уроку: ...ДОКИ Є ТАКІ ЛЮДИ, УКРАЇНА НЕ ПОМРЕ!

Л.Лук'яненко.

Основні події:

1964 р – поява «самвидаву»;

- серпень – вересень 1965 р. – перша хвиля арештів інтелігенції (дисидентів);
- 4 вересня 1965 р. – маніфестація проти арештів укр. інтелігенції у кінотеатрі «Україна» в Києві;
- Квітень 1965 р. – демонстрація у Львові під час судового процесу над Богданом і Михайлом Горинями;
- жовтень 1967 р. – у Франції надруковано книгу В. Чорновола «Лихо з розуму»;
- квітень 1968 р. – протест 139 діячів України проти арештів і утисків укр. культури. Лист творчої молоді Дніпропетровська проти русифікації;
- червень 1969 р. – лист укр. політв'язнів (М.Гориня, І.Кандиби, Л.Лук'яненка) до Комісії з охорони прав людини в ООН про жорстокість щодо політв'язнів;
- 1.01. 1970 р. – початок нелегального виходу опозиційного журналу «Український вісник» (редактор В.Чорновіл);
- січень – травень 1972 р. – друга велика хвиля арештів інтелігенції України (В.Чорновіл, Є.Сверстюк, І.Світличний, М.Осадчий, В.Стус, О.В.Романюк, Н.Світлична та інші)

Хід уроку

До за ча су	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
2 хв	I. Організаційний	- Добрий день, учні! Радий Вас бачити. 	• Перевірка наявності учнів. • Психологічне налаштування учнів.	
10 хв	II. Мотивація навчальної діяльності учнів	Шановні учні, для розуміння та глибокого аналізу проблематики, яку ми сьогодні розглянемо, прошу до Вашого перегляду відео короткого огляду подій, які передували початку історичного періоду та умов виникнення феномену «Дисиденти». (перегляд відео Україна — забута історія. Українські дисиденти. Війна з системою. 10 хв.)	1. Перегляд відео: Україна — забута історія. Українські дисиденти. Війна з системою 2. Бесіда. 1. Хто ж так налякав владу у Кремлі? 2. Хто такі дисиденти? 3. Пригадайте, коли виникає дисидентський рух. 4. Назвіть імена найвідоміших представників дисидентського руху першої половини 1960-х рр. 5. Що могло стати причинами активізації руху дисидентів у роки «застою»? Вивчаючи тему «хрущовського» десятиріччя, ми розглядали період зародження дисидентського руху. Пройшов час і «Відлига» змінилася на «Застій». Наше завдання з вами, сьогодні на уроці, підсумувати яке значення мав дисидентський рух? Проблемне питання	Інформаційна, Аксіологічна, Логічна, Просторова Логічна Логічна, Аксіологічна, Логічна

			- Яке значення мав дисидентський рух?	<i>Логіч на</i>

20 хв.	III. Вивче ння новог о матер іалу		1. Словникова робота Опозиційний рух — це моральне, а потім політичне протистояння тоталітарній системі в СРСР. Дисиденти (з лат. незгодний) — спочатку так називали християн-вірян, що не підтримували панівного віросповідання в країнах, де державною релігією був католицизм або протестантизм. Пізніше термін почав означати інакодумці, люди, що не погоджується з панівною ідеологією, виступаючи за правову демократичну незалежну державу, які намагалися вести боротьбу в межах закону. 2. Робота з історичним документом. Ознайомлення учнів з документом "Із звернення українського національного руху в справі української самостійності"(1970 р.): “Україна не має своєї зовнішньої політики. Жодна країна світу не вважає її за самостійну державу і тому не бачить потреби встановлювати дипломатичні взаємини нарівні посольств... Україна не визначає характер свого економічного розвитку. Всупереч відданості українців ідеалу вільної економічної діяльності, Москва нав’язувала Україні жорсткі форми в галузі промислового і сільськогосподарського виробництва і сама здійснює їх деталізоване планування і керівництво. Україна не має своєї фінансової системи і національної валюти... Україна не визначає свій культурний розвиток...	<i>Інформаційна</i> <i>Просторова, Інформаційна, Логічна Просторова Аксіологічна Просторова</i>

		української держави. Подаємо це клопотання для Генерального Секретаріату ООН і...просимо Генерального секретаря ООН вчинити все необхідне для реєстрації України як колонії СРСР”. Запитання: чи об’єктивна характеристика становища України подається в цьому документі? Поясніть свою точку зору. В СРСР в дійсності не існувало рівноправ’я. Партійно – державні верхи мали великі пільги, а пересічені громадяни зазнавали переслідувань за релігійними, національними, політичними переконаннями. Звичайні люди підлягали стеженню КДБ за найменшою підозрою, за інакомислення, знайомство з іноземцями. Тому саме в 60 – 80 – ті роки активізувався опозиційний рух. Внутрішніми передумовами опозиційного руху були: практично бездержавний статус України; утиски національного, культурно-духовного життя; цілеспрямована русифікація корінного населення; панування партійно - радянської бюрократії; <i>Зовнішні передумови:</i> Антикомуністичні виступи у країнах «соціалістичного табору», зокрема 1956р. в Угорщині, потім Польщі, Східній Німеччині Розгортання світового правозахисного руху, стимульованого прийнятою у 1948	Логічна Логічна Хронологічна

		Основними течіями опозиційного руху в Україні другої половини 60–80-х років були: самостійницька, яку представляли, зокрема, національно-визвольний рух підпільних груп; національно-культурницька, яку презентував рух «шістдесятників»; правозахисна; релігійна опозиція (рух за свободу совісті). Склад учасників дисидентського руху: інтелігенція, інженери, лікарі, вчителі, журналісти – 36,8 %; робітники – 12,8 %; науковці – 11,9 %; літератори – 10,9 %; студенти – 9,2 %; митці – 6,6 %; священники УКЦ – 4,7 %; селяни – 2,6 %; Із них - 14,9 % були жінки. Вік дисидентів: 24 – 45 років <i>Географія поширення дисидентського руху: (робота з картою «СРСР у 60-80-х рр. ХХ ст.»</i> Основні сили опозиції – Київ та Київська область: 48,7 %; Львів та область: 21,9 %; Івано – Франківська область; Дніпропетровська обл.; Тернопільська обл.; Донецька обл.; Волинська і Рівненська обл.; Житомирська, Одеська, Харківська обл.; Запорізька обл.; Дисидентський рух другої половини 1960-х - мав свої особливості:	<i>Логічна</i> <i>Логічна</i> <i>Хронологічна</i>

			1. Стає більш масовим і організованим. 2. Були відкинуті ілюзії щодо ідей соціалізму і комунізму, рух став носити яскраво виражений антитоталітарний характер. 3. У поглядах дисидентів прослідковувався майже весь ідеологічний спектр. 4. Зв'язок з громадськістю країн Заходу і міжнародними правоохоронними організаціями, з дисидентами СРСР. 5. Заперечення насильницьких методів боротьби. 6. Прагнення легалізувати свою діяльність. 7. 80 % дисидентів становила інтелігенція. 2. <i>Форми і методи боротьби дисидентів.</i> Утворення УГГ. Ми пам'ятаємо, що дисиденти застосовували лише мирні форми боротьби проти існуючої системи. Давайте ще раз їх згадаємо і розширимо свої знання про них. В цьому нам допоможе схема “Форми боротьби дисидентів” та відповіді учнів, які отримали випереджувальні завдання. Форми боротьби дисидентів <pre> graph TD A[Форми боротьби дисидентів] --> B[звернення, листи-протести] A --> C[самовищання] A --> D[голодування, бойкоти] A --> E[громадські акції] </pre> 1. відкриті листи - протести до керівних органів УРСР і СРСР, звернення на адресу міжнародних організацій та урядів демократичних країн.	

			- «Лист творчої молоді Дніпропетровська» - лист 1965 року ЦК КПУ , підписаний С.Параджановим та Ліною Костенко, які виступили проти арештів інтелігенції ; Людей, які писали ці листи або підписували їх, називали “підписантами”. Автори цих листів, як правило, обурювались діями органів влади стосовно якогось явища чи конкретної людини. (Повідомлення про Л. Костенко) 2. Видання і розповсюдження листівок, «самвидаву». 21 січня 1978 р біля могили Т.Г.Шевченка в Каневі на знак протесту проти русифікації українського народу було розкидано близько тисячі листівок; Відмова преси друкувати матеріали, зміст яких не влаштовував правлячі кола країни, змусила опозиційні сили вдаватися до позацензурних видань, які дістали влучну назву «самвидав». Поява його в Україні датується 1964 р. Запитання. Пригадайте, що таке «самвидав» Серед перших «самвидавних» публікацій були поезії Василя Симоненка, Ліни Костенко та твори Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Валентина Мороза, Івана Світличного та багатьох інших. (Повідомлення про В.Симоненка) Унікальним явищем опозиційного друку став позацензурний журнал «Український вісник», який редагував В’ячеслав Чорновіл. (Повідомлення про В. Чорновола)	

Працюємо зі схемою

Запис у зошит. Найхарактерніші зразки «самвидаву» були часописи:

Робота з таблицею «Загальна характеристика Самвидаву».

Завдання для учнів полягає у тому, щоб вони заповнили колонку таблиці.

Створення	
Основне завдання	
Склад авторів	
Підсумки діяльності	

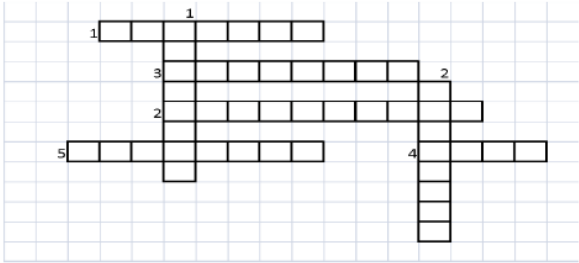
Робота з персоналіями з використанням матеріалів Вікіпедії. Учні самостійно ознайомлюються з біографіями В.Чорновола, І. Дзюби, В. Мороза, Є. Сверстюка після чого дають стислу характеристику їхньої діяльності. (учні шукають статті про членів групи, готують короткі повідомлення)

			Створення правозахисних організацій. УГГ. У 1975 р. м. Хельсінкі 35 держав Європи та Північної Америки в тому числі Радянський союз підписали « Хельсінські угоди »: про нові відносини Європі, про виконання високих принципів демократії та прав людини. У відповідь на невиконання Хельсінських угод була утворена Українська громадська група сприяння виконанню Хельсінських угод (Українська Гельсінська спілка) Самостійна робота з підручником (Історія України Турченко 11клас використовуючи матеріал на стр.136-137 самостійно заповнити таблицю стосовно УГГ В 1976 році 9 листопада була утворена українська громадська група – Українська Гельсінська Спілка. Загальна характеристика Української Гельсінської груп и (УГГ)									
			<table><tr><td>1.Причина виникнення УГГ</td><td>1975 р.- Гельсінкі. Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі. СРСР підписав заключний Акт з обіцянням виконувати пункти гуманітарних статей Акта; реальний стан громадських прав у СРСР.</td></tr><tr><td>2.Час виникнення, склад УГГ</td><td>9 листопад 1976 р. у Києві; члени УГС (37 осіб): М.Руденко (голова), П.Григоренко, Л.Лук'яненко, І.Кандиба, В.Стус, В.Чорновіл, О.Бердник, Н.Світлична та ін.</td></tr><tr><td>3.Мета діяльності УГГ</td><td>- Сприяти ознайомленню громадськості з Декларацією прав людини; - активно сприяти виконанню заключного Акту з питань безпеки і співпраці в Європі; - домагатися щоб на міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Хельсінських угод, Україна була представлена окремою делегацією;</td></tr><tr><td>4.Значення діяльності УГГ</td><td>Вона свідчила про порушення прав людини в СРСР, в Україні; відкривала Україну світові; із середовища УГС вийшла чимало політиків незалежної України.</td></tr></table>	1.Причина виникнення УГГ	1975 р.- Гельсінкі. Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі. СРСР підписав заключний Акт з обіцянням виконувати пункти гуманітарних статей Акта; реальний стан громадських прав у СРСР.	2.Час виникнення, склад УГГ	9 листопад 1976 р. у Києві; члени УГС (37 осіб): М.Руденко (голова), П.Григоренко, Л.Лук'яненко, І.Кандиба, В.Стус, В.Чорновіл, О.Бердник, Н.Світлична та ін.	3.Мета діяльності УГГ	- Сприяти ознайомленню громадськості з Декларацією прав людини; - активно сприяти виконанню заключного Акту з питань безпеки і співпраці в Європі; - домагатися щоб на міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Хельсінських угод, Україна була представлена окремою делегацією;	4.Значення діяльності УГГ	Вона свідчила про порушення прав людини в СРСР, в Україні; відкривала Україну світові; із середовища УГС вийшла чимало політиків незалежної України.	
1.Причина виникнення УГГ	1975 р.- Гельсінкі. Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі. СРСР підписав заключний Акт з обіцянням виконувати пункти гуманітарних статей Акта; реальний стан громадських прав у СРСР.											
2.Час виникнення, склад УГГ	9 листопад 1976 р. у Києві; члени УГС (37 осіб): М.Руденко (голова), П.Григоренко, Л.Лук'яненко, І.Кандиба, В.Стус, В.Чорновіл, О.Бердник, Н.Світлична та ін.											
3.Мета діяльності УГГ	- Сприяти ознайомленню громадськості з Декларацією прав людини; - активно сприяти виконанню заключного Акту з питань безпеки і співпраці в Європі; - домагатися щоб на міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Хельсінських угод, Україна була представлена окремою делегацією;											
4.Значення діяльності УГГ	Вона свідчила про порушення прав людини в СРСР, в Україні; відкривала Україну світові; із середовища УГС вийшла чимало політиків незалежної України.											

			Отже, використовуючи різноманітні форми і методи боротьби, учасники опозиційного руху виступали за демократизацію суспільства, за дотримання прав і свобод людини, за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію прав українського народу на власну державність. Влада вважала це особливо небезпечним для свого існування. 3. Методи боротьби влади з правозахисниками. Влада вважала опозиційний рух особливо небезпечним для свого існування, а тому застосовувала різноманітні методи боротьби. Реакція тоталітарного режиму на дисидентський рух-методи переслідування дисидентів <pre> graph TD A[Реакція тоталітарного режиму на дисидентський рух-методи переслідування дисидентів] --> B[арешти, ув'язнення] A --> C[каральна медицина] A --> D[звільнення з роботи, "профілактичні бесіди" у КДБ] </pre> Арешти: 1-ша хвиля арештів – серпень – вересень 1965 р.(заарештовано 25 осіб); 2-га хвиля арештів – 1970-1972 рр.(заарештовано понад 100 осіб); 3-тя хвиля арештів – початок 1980-х рр..(заарештовано близько 60 осіб).	

			Позасудові переслідування: звільнення з роботи; виключення з партії, громадських, громадсько-політичних організацій, спілок, вузів й аспірантури; позбавлення радянського громадянства; організація громадського осуду; перешкоди поширенню інформації про дисидентів серед громадськості. вилучення з видавничих планів і позбавлення права писати й малювати, відмова у захисті і затвердженні захищених дисертацій Ізоляція в психіатричних лікарнях. Серед нелюдських методів приборкання дисидентів влада застосовувала примусове лікування у психіатричній клініці. Найвідомішою серед таких лікарень була Дніпропетровська. Саме тут “лікувався” (у переносному значенні) український правозахисник П.Григоренко. Психіатричному впливу піддавались: Л.Плющ, В.Рубан, М.Ковтуненко. Вчителі Віктора Рафальського катували у психіатричних тюрмах 27 років. Значення дисидентського руху: Бесіда. Що сприяло придушенню дисидентства? Головні причини придушення : - відсутність чіткої програми; - підтримки широких верств населення; - бракувало організованості; - тиск, репресії з боку влади (КДБ, міліція, прокуратура, суд, каральна медицина).	

			Значення дисиденства. Опозиційний рух в Україні в II пол.. 60-п. 80 рр., це важлива сторінка в історії України. Подивіться на життя цих людей – всім їм була приготовлена нелегка, часто трагічна доля. Як ви гадаєте, чи недаремні були жертви? Чи мав цей рух якісь результати? Чи вплинув цей рух на історію незалежної України?	
	IV. Систематизація та узагальнення знань учнів .		Евристична бесіда 1. Проти чого був спрямований і що обстоював опозиційний рух в Україні у 60-80-х рр..? 2. З діяльністю яких осіб ви пов'язуєте цей етап його історії? 3. У яких формах проводили учасники руху свою діяльність? 4. Яку роль відіграла УГГ? 5. Чи існує зараз порушення прав людини? Розгадування кросворду По горизонталі : 1. Період правління М.Хрущова (назва). 2. Примусове виселення населення з місця його постійного проживання. 3. Система поширення інформації. яка потайки переписувалась, передавалась із рук в руки. 4. Один із представників дисидентів. 5. Автор твору “Лихо з розуму”.	

			По вертикалі: - Людина незгодна з існуючою ідеологією в СРСР в 60-80-х роках XX ст.. - Проживання значної частини представників народу за межами країни його походження. Поясніть, як ви розумієте епіграф уроку. ...ДОКИ Є ТАКІ ЛЮДИ, УКРАЇНА НЕ ПОМРЕ! Л.Лук'яненко.		
	V. Підсумок уроку . Оцінювання.	Шановні учні. Ви живете в незалежній Українській державі. Так склалося, що сьогодні ми повинні відстоювати свою незалежність, не лише мирними методами, як робили це дисиденти. Ви майбутнє нашої держави, а тому повинні бути гідними її громадянами і пам'ятати що			
	VI. Домашнє завдання.	«Україна починається з кожного з вас». — Опрацювати матеріал підручника — стр.132; Проблемне запитання “Чому у суспільстві виникає опозиція?”			

Джерело: Власна розробка автора.